

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY V BRNĚ

PŘEHLED VÝZKUMŮ
42

ISSN 1211-7250
ISBN 80-86023-29-X

405 85510

BRNO 2001

PŘEHLED VÝZKUMŮ 42 (2000)

- Vydává: Archeologický ústav AV ČR Brno
Královopolská 147, 612 00 Brno
E-mail: infor@iabrno.cz
<http://www.iabrno.cz>
- Odpovědný redaktor: Doc. PhDr. Jaroslav Tejral, DrSc.
- Redakce a příprava pro tisk: Mgr. Balázs Komoróczy, Ing. Petr Škrdla, Ph.D.,
PhDr. Lubomír Šebela, CSc., Mgr. Richard Zatloukal, Miroslav Lukáš,
Alice Del Maschio
- Na titulním listě:
1. Výřez jihovýchodní části historického jádra města Brna z plánu z roku 1754 (Archív města Brna, Sbíрка map a plánů K11).
Uložení Portos//D:/scanner/PV 2000/PV/Pvtif.tif
 2. Dvě středověká aquamanile ve tvaru beránka a koníčka, pocházející z odpadních jímek, odkrytých roku 2000 při výzkumu severozápadní části tzv. „Velkého Špalíčku“ v Brně (Dominikánská 3, 5, 7). Foto Karel Šabata, Museum města Brna.
- Tisk: BEKROS
- Náklad: 350 ks

© 2001 by the Authors.

All rights reserved.

AÚ AV ČR Brno, Královopolská 147, 612 00

SOUČASNÝ STAV POZNÁNÍ POČÁTKŮ JIHOMORAVSKÝCH MĚST
DER GLEICHZEITIGE FORSCHUNGSSTAND DER ANFÄNGE DER SÜDMÄHRISCHEN STÄDTEN

Rudolf Procházka, Archaia Brno
 Jiří Doležel, AÚ AV ČR Brno

Předložený příspěvek si žádném případě neklade ambice synteticky pojednat proces urbanizace jižní Moravy. Pokusíme se zde postihnout stav poznání počátků vybraných jihomoravských měst s důrazem na novější výsledky archeologických výzkumů. Dále bychom ve stručném výtahu chtěli představit výsledky detailní analýzy městského regionu Brněnska, které byly podrobněji publikovány jinde (Doležel 2000). Když hovoříme o "jižní Moravě", je třeba podotknout, že jde zatím o útvar prostorově jen vágně vymezený, což souvisí s počátečním stadiem rozpoznání moravských městských regionů. Pojednávané lokality leží jižně linie Uherský Brod – Vyškov – Letovice – Žďár n. Sázavou. Jde o několik rozdílných geografických celků, rozkládajících se jak v tzv. staré sídelní oblasti Dolnomoravského a Dyjskosvrateckého úvalu a příslušných i přilehlých pahorkatin a vrchovin (nadm. v. přibližně 150 – 500 m), tak i ve středních a vyšších polohách Českomoravské či Drahanské vrchoviny, Středomoravských Karpat či předhůří Bílých Karpat (400 – 750 m), které se zalidnily až v průběhu 13. stol. a místy i později.

I ve změněných podmínkách porevolučního Česka přetrvává nerovnoměrnost vývoje poznání dané problematiky na základě psaných pramenů. Největší pozornost je stále věnována velkým městům (Brno, Jihlava, Znojmo). Z menších měst znamenala výrazný pokrok bádání skupina lokalit na Brněnsku (Ivančice, Tišnov, Velká Bíteš), které jsou nyní sledovány soustavně. Převážně z písemných pramenů vycházející studium dalších měst má spíše nárazový než programový charakter, tj. bádání kulminuje v rámci přípravy konkrétních publikací, většinou monografických dějin jednotlivých lokalit (naposledy Podivín či Moravské Budějovice). Poznání celé řady menších lokalit stagnuje na úrovni 60. – 70. let či doby ještě starší. Je tomu také proto, že zejména menší města, a to i královská, disponují pro 13. a zčásti i pro 14. stol. jen chudou pramennou základnou. Proto by zde zvláště měla vyniknout role archeologie, která ovšem může pomoci odpovědět jen na některé otázky s danou problematikou související. Jde v podstatě o hmotné projevy procesu "Stadtwerdung" či "urbanizace", jako jsou rozsah tzv. předlokačního a "lokačního" osídlení, vývoj půdorysu a zástavby včetně kultovních staveb a fortifikací, vybavení domácností, změny organizace prostoru, zacházení s odpadem či životní a přírodní prostředí. Archeologie však nevyřeší otázku právního postavení obyvatel té které lokality, a proto u řady sídelních útvarů zůstane tvrzení, že v určité době je můžeme považovat za

město toho či onoho stupně rozvoje samosprávy a civilního práva, pouze více či méně podloženou hypotézou.

S rozvojem záchranné archeologie v 90. letech přibýlo výzkumů i v jihomoravských městech, což však zatím nevedlo k rovnoměrnému vzrůstu poznání. To je způsobeno jednak velmi rozdílným a na odborných zájmech nezávislým stupněm intenzity stavební činnosti, která záchranné akce vyvolává, jednak i velmi nerovnoměrným stavem zpracování výsledků výzkumů. Vedle přetrvávajících obtíží kapacitních zde nelze nezmínit málo potěšitelnou skutečnost, že výsledky řady záchranných výzkumů nejsou dále předávány odborné i laické veřejnosti z prostého důvodu zcela odlišného odborného zájmu jejich vedoucích. Mnoho akcí proto končí ve stavu archivované terénní dokumentace a inventovaných nálezů, v lepším případě nálezovou zprávou velmi diferencované kvality a informativní zprávou v odborném tisku. Nelze tudíž nevidět výrazný rozdíl mezi Brnem, Jihlavou a v menší míře například Uherským Hradištěm, Uherským Brodem či Ivančicemi na straně jedné a ostatními městy na straně druhé. Zde zvláště bolestně pociťujeme nedostatečný stav poznání královského města Znojma. Následující řádky se pokusí alespoň zčásti snížit informační mezery stavu poznání jihomoravských měst v širší odborné veřejnosti.

Období 11. – 12. století

Dosavadní bádání dovoluje soudit, že během 2. poloviny 11. stol. se na jižní Moravě konstitovalo nejméně sedm opevněných středisek hradských obvodů (Procházka 1993b). Z nich nejvýznamnější byla centra "údelů" vedlejších členů či větví vládnoucího rodu Přemyslovců, Brno a Znojmo. Na Brněnsku lze dále uvést stále spornou Ivaň, na Znojemsku především Rokytňou, Bítov a nejistý Pravlov. Na východě a jihovýchodě sem zasahoval údel olomoucký s hrady Pustiměř, Spytihněv, Břeclav a Strachotín. Znamé listinné falzum s jádrem z 2. poloviny 11. stol., sestavené před koncem 12. stol. pro klášter opatovický, nás informuje o poplatcích z trhů, které se při těchto lokalitách odbývaly (CDB I, 369 – 371, č. 386). V rámci sledované oblasti se zde jmenovitě uvádí Brno, Břeclav, Hrádek, Ivaň, Pravlov, Rokytňá, Strachotín a Znojmo. U Břeclavi, Brna, Ivaň a Strachotína se zmiňuje jak trh týdenní, tak pravděpodobně i výroční. Ze zhruba současné listiny pro kapitulou staroboleslavskou vyplývá přítomnost trhu přinejmenším v Rokytně, ve Znojmě a na Bítově (CDB I, 358

– 362, č. 382). V případě některých lokalit (Hrádek, Ivaň, Pravlov) není zcela jisté, zda šlo o správné hrady. V případě Pravlova se zde výslovně uvádí mostné, avšak zdůrazňuje se absence poplatku z trhu či neobdarování kláštera touto platbou (“Napruluoue tributum de ponte sed non forum”). Nicméně falzum zakládací listiny třebského kláštera údajně z r. 1104, vzniklé ovšem nejdříve na konci 12. či počátku 13. stol. (Bretholz 1923, 224, 225; Hrubý 1936, 149 – 151) dokládá vlastnictví této lokality v rukou benediktinů včetně krčmářů a cla “až k českým hranicím”. Je tedy pravděpodobné, že zde alespoň ve 12. stol. trh fungoval. Ač k r. 1222 se jmenuje nepochybně zeměpanský správce, prefekt Prosimír (CDB II, 222, č. 233; 225, č. 234), nelze s přihlédnutím k listině pro Brno z r. 1291, kde se mýtný nazývá také prefektem (CDM IV, 377, 378, č. 298) vyloučit, že nejde o kastelána, nýbrž o správce zdejší celnice. Ve většině případů je ovšem prefekt skutečně totožný s hradským správcem (Jan 1999a, 9). Význam příhradských trhů v časné středověkých monarchiích střední Evropy bývá odbornou literaturou často vyzdvihován (např. Žemlička 1996, 18 – 21; srov. Mozdioch 1990, 160, 161; Piekalski 1999, zvl. 94 – 129). Otázka existence trhů – tedy sídlišť s trhy – mimo významná hradská centra není lehce řešitelná, protože spolehlivých dokladů je poskrovnu. Obecně se sice připouští např. v souvislosti s říčními brody či hraničními přechody, nicméně Žemličkův odhad o existenci 70 – 100 místních trhů v Čechách a na Moravě před 13. stol. se jen z malé části opírá o konkrétní doklady (Žemlička 1996, 20, 21; 1997, 296 – 309; Kejř 1998, 199). Donace příjmů z cel či mostného z mimohradských lokalit nejsou nikdy doprovázeny poplatky z trhu – kromě již uvedeného Pravlova lze uvést zejména clo z (později Uherského) Brodu na řece Olšavě při východní, uherské hranici, častý předmět donací různým církevním institucím v 11. – 12. stol. (Zemek 1972, 37; Procházka 1985, 139). Jde o vůbec nejčastěji se vyskytující moravský brod v listinách 2. poloviny 11. až poloviny 13. stol., což svědčí o jeho mimořádné výnosnosti. Příjmy odtud mělo biskupství olomoucké, kláštery opatovický, Hradisko u Olomouce a rajhradské proboštví. Až r. 1251, tedy krátce před založením města, lze zde soudit na existenci trhu, nevztahuje-li se zmínka jen k nedalekým Kunovicím (CDB IV, 371, 372, č. 208). Jediný přímý doklad z jihomoravského prostoru z doby před pol. 12. stol. je znám pro dosud stále nejasnostmi obestřenou ves Slivnici. Podle Kosmy šlo o ves s trhem (villa cum foro) již před r. 1063 a r. 1110 měl vrátit kapitule vyšehradské olomoucký kníže Ota trh, který jí tam dříve odňal (Bretholz 1923, 203). V tomto případě jde zjevně o trhové sídliště, tvořící podstatnou část podhradí hradu Podivína (viz podrobněji níže). Další problematický případ představuje Kyjov na Hodonínsku, který měl r. 1126 darovat kníže Václav klášteru Hradisko u Olomouce (“forum cum villa Kygiow”, CDB I, 110, 111, č. 111). Podle dosud nepřekonané ana-

lýzy však úprava donace vznikla až po r. 1160, nelze vyloučit ani 13. stol. (Hrubý 1936, 82, 86); nevíme, na jakém základě akceptuje datum 1126 J. Kejř (1987, 13; 1998, 209). Ač nelze přítomnost lokálních mimohradských trhů ve 2. polovině 11. – 1. polovině 12. stol. vyloučit, přece jen zejména některé české doklady naznačují, že k jejich početnímu nárůstu dochází až od 2. poloviny 12. stol. K ranějším případům náleží tržiště Hrutov u Litomyšle při významné celnici při česko-moravské hranici na tzv. Trstenické stezce, které daroval Vladislav II. snad již r. 1167 klášteru litomyšlskému (CDB I, č. 399, 411 – 415; srov. Hrubý 1936, 116; Nový 1991, 141). Následují k r. 1162 „Kuhov cum foro“, 1196 forum Kladsko a r. 1196 tržiště Pátek u Loun, kde samo jméno naznačuje den konání týdenních trhů (CDB I, 216 – 218, č. 246; 285 – 287, č. 313; 319, 320, č. 355; Kejř 1987, 15; 1998, 206; srov. pro Slezsko s prvními údaji od doby před r. 1145 Mozdioch 1990, 161). Z moravských dokladů lze uvést až potvrzení středomoravské vsi Kroměříže s trhem ve vlastnictví biskupství olomouckého Přemyslem Otakarem I. k r. 1207 (CDB II, 52 – 55, č. 59). Naši tezi o rozmachu nehradských trhů spíše až v pokročilém 12. stol. se zdá podporovat i skutečnost, že ještě r. 1141 se v Kroměříži uvádí pouze krčma a mýto u mostu (CDB I, 116 – 123, č. 115). S rozvojem tržní struktury v době těsně předcházející zakládání měst se všeobecně počítá, nicméně zvláště nejnovější syntéza J. Kejře podle našeho názoru dosti málo akcentuje jistý vývojový posun proti klasické době hradské soustavy ve 2. polovině 11. – 1. polovině 12. stol. Rozmach tržní sítě byl nepochybně pozitivně ovlivněn rozkladem starého autarkního hospodářství s převahou pevných dávek a služebností nad tržními vztahy, které se začaly uplatňovat současně s uvolňováním “dvorských” řemeslníků ze služebné závislosti, rozvojem osídlovacího procesu a soukromých domén (Tomas 1967; 1983; Žemlička 1997, zvl. 306, 307). Detailnějšímu poznání tohoto procesu jsme však v našem prostředí stále dosti dlužni a jak dále ukážeme, o mnoho lepší situace není ani v poznání konkrétních tržních center.

Na přelomu 12. a 13. stol. prochází struktura zeměpanské správy zásadní transformací. Ve sledovaném prostoru zaniká patrně již před r. 1200 několik významných “kastelánských” hradů, plnicích dosud funkce středisek hradské správy (Spytihněv, Strachotín, Rokytná, srov. Měřinský 1981; Procházka 1993b). Údělý brněnský, olomoucký a znojemský se transformují na provincie s centry kolem nejvýznamnějších hradů (Bítov, Brno, Břeclav, Znojmo – nejnověji Jan 1999b). Stále zatím postrádáme rozbor situace na jižní Moravě z hlediska tržních vztahů, podstatně více pozornosti bylo věnováno obchodním cestám (Měřinský – Zumpfe 1998 s další lit.). Ač archeologické výzkumy zejména 50. – 60. let tohoto století přinesly jisté poznatky o rázu vlastních “břetislavských” hradů, o

jejich podhradích, případně aglomeracích víme zatím jen velmi málo. Platí to dvojnásob rovněž o písemnými prameny doložených sídlištích, která neměla ráz hradů, ani nebyla součástí podhradí, nicméně plnila jisté tržní funkce.

Při posuzování sítě trhů se nelze vyhnout posouzení rozvoje úrovně směny, indikované rozvojem peněžního oběhu. Po nesmělých začátcích před polovinou 11. stol., kdy Břetislavem I. ražené mince se více vyskytují v pokladech kolem Baltského moře než v domácích nálezech, dochází k jistému rozmachu mincování v centrech moravských údělů zejména ve 2. polovině 11. a na počátku 12. stol. (srov. zvl. Cach 1972; Kluge 1979; Sejbal 1979, 33 – 44; Šmerda 1996). Množství domácí mince v oběhu bylo nepochybně limitováno mimo jiné také nevelkými zdroji ještě povrchově těženého stříbra, proto se zejména ve 2. pol. 11. stol., zejména v hrobech, vyskytují mince uherské. O snaze monopolizovat peněžní trh vlastními, pravidelně obnovovanými ražbami, svědčí patrně i soustava hraničních celnic dobudovaná po polovině 11. stol. (Žemlička 1997, 161 – 163). Postupně zlehčovaná mince nedokázala po celé sledované období vytlačit platby v ryzím stříbre, o čemž svědčí četné listinné doklady. O úrovni peněžní směny a množství mincí v rukou jednotlivců nepochybně vypovídají hromadné nálezy mincí. Bohužel jde o nálezy vesměs z 19. stol., pro numismatické bádání dochované většinou v torzovitém stavu. Jejich mechanické spojování s obchodními cestami a dálkovými obchodníky (Novotný 1986) lze považovat za příliš jednostranné. Nepochybně se na jejich ukládání významně podíleli i příslušníci velmožské vrstvy, disponující zjevně relativně značnými sumami hotovosti (Krejčík 1986, 24). Zdá se, že v rámci známých depotů lze odlišit jednorázově či v nedlouhém období nahromaděné sumy od vzácněji se vyskytujících dlouhodobých tezurací. Do první skupiny lze klást zejména poklad z Blanska, uložený patrně v 60. letech 11. stol., který obsahoval nejméně 800 denárů, výhradně jen tři velmi blízké ražby olomouckého údělníka Oty I. Sličného (Cach 1972, 56; Doležel 1991/1992). Zde jde nepochybně o ukrytou jednorázovou platbu patrně přímo od údělného knížete. Na opačném pólu stojí známý poklad rakvický snad z doby kolem r. 1130 či o něco pozdější, mezi jehož 2750 mincemi byly zastoupeny ražby nejméně 14 panovníků z 2. poloviny 11. a první třetiny 12. stol., nehledě k ražbám olomouckých biskupů a 800 jihoněmeckým fenikům (Cach 1972, 73; Bobek 1986, 34 – 37). Mezi těmito dvěma póly jsou další jihomoravské hromadné nálezy denárů (Hlína, Ivančice, Morašice, Uherský Brod). Vyjma absolutně nejpočetnějších Ivančic s 4-6000 kusy a drobného nálezu z Bzence s 49 - 64 mincemi, jde o soubory s 800 – 1335 denáry. Možnost jednorázového získání souboru nelze vyloučit v případě nálezu z Hlíny u Ivančic a Uherského Brodu, v případě Morašic jde zřejmě o tezuraci o něco delší

vzhledem k dvěma generacím zastoupených panovníků, v případě Ivančic nelze vzhledem k likvidaci drtivé většiny nálezu před určením rozhodnout (Cach 1972, 57 – 61, 65). Při pokusu zařadit tyto sumy, které se mohly soustředit v rukou jednotlivců, do soudobého kontextu, se ale musíme spokojit nečetnými údaji písemných pramenů. Pro posouzení hodnoty zmíněných pokladů je žádoucí zpracovat vývoj hodnoty denárové mince na Moravě alespoň tak, jak to pro 2. polovinu 11. – 12. stol. v Čechách učinil P. Radoměský (1952; Hlinka – Radoměský 1975, 109). Z jeho práce vyplývá pokles reálné hodnoty denáru, zrychlující se ve 2. pol. 12. stol. Ojediněle k r. 1125 se dovídáme o prodeji louky za 440 denárů (CDB I, 129 – 131, č. 124; Smetánka 1992, 7, 8). Ve 2. polovině 12. stol. se většina plateb v rámci velkých vlastníků usku-tečňovala v hřivnách čistého stříbra, což při úpadku hodnoty tehdejší mince není divu. Zaznamenané ceny sídlišť kolísaly od 15 hřiven za běžnou ves Mraňnice r. 1184 přes 300 hřiven za ves Kroměříž s dvorcem, krčmáři a mostním clem v letech 1113 – 1125 až k 400 hřivnám za predium Krakvice r. 1194 (CDB I, 116 – 123, č. 115; 305, 306, č. 335; 312, 313, č. 348; II, 52 – 56, č. 59; srov. Pánek – Hladík 1968; Kučerovská 1977; Žemlička 1997, 308, 309). Lze soudit, že hotovost stovek až tisíců denárů nebyla v horní vrstvě přemyslovské služebné šlechty, z jejichž řad se nejspíše rekrutovala většina původních vlastníků pokladů, ničím mimořádným (srov. Turnwald 1966, 72; Krejčík 1986, 24). Zejména podhradské trhy umožňovaly směnu těchto sum za zboží dálkových obchodníků i přebytky produkce zemědělského obyvatelstva. Hotovosti byly občas ukrývány na venkovských statcích ("praedium"), nikoliv na hradech. Zatím nemáme k dispozici údaje vztahu soudobých sídlišť k místu nálezů pokladů, blanenský nález (Doležel 1991/1992) se zdá svědčit spíše o hypotéze, že mince byly ukládány mimo vlastní zástavbu. Je zajímavé, že poklady 2. poloviny 11. – poloviny 12. stol. neobsahují neražené stříbro, vzhledem k hodnotě mincí pro tezuraci nepochybně vhodnější. Objem vnitřního obchodu, realizovaného i v krčmách a stále čtenějších vsích s trhem, nedokážeme odhadnout (ke krčmám Kerntke 1987; Žemlička 1996, 20 s lit.). Poměrně četný výskyt mincí v hrobech až do první třetiny 12. stol. (Sejbal 1979, 42; Klápště 1999) míru účasti venkovských "rustiků" jen naznačuje. Otázek, na které jen těžko hledáme odpověď, se v této souvislosti vynořuje celá řada. Jak se např. promítlo znehodnocování mince v poddanských dávkách? Platba rolníka Ostoje z citované listiny Zbyhňevovy z r. 1125 dosvědčuje alespoň omezený výskyt peněžních dávek již v 1. polovině 12. stol. S nárůstem a rozvojem tržních center kontrastuje úpadek mince, zřetelný vzhledem k absenci přiřaditelných typů zvláště na Moravě. Jednou z jeho příčin byl jistě i nedostatek stříbra. Neutuchající potřeba oběživa však tehdy umožnila pronikání rakouské mince, nikoliv náhodou se vyskytující v hromadných nále-

zech především podél společné hranice (Sejbal 1979, 40, 44; 1997, 95, 96).

Pokusme se nyní charakterizovat některé relativně lépe prozkoumané lokality s ohledem na problematiku tržních útvarů v jejich podhradí.

Relativně nejvíce poznatků o charakteru přemyslovské aglomerace se podařilo získat výzkumy **Brna** (obr. 2). Kolem ústředního hradu pravděpodobně na ostrově v řece Svatce v prostoru pozdějšího předměstí "Staré Brno" se na obou březích setkáváme se satelitními sídelními útvary (Procházka 2000c; Procházka – Loskotová 1999; Matějčková 2000). Zdá se přitom, že až přibližně do poloviny 12. stol. se předhradské osídlení soustřeďovalo na pravobřeží Svatky, kde se nacházela i křižovatka obchodních cest (Vermouzek 1982; Sviták 1995). Ve 2. polovině 12. stol. se těžiště aglomerace začíná přesouvat na zvýšenou terasu nad inundací, pod nově založený kostel sv. Petra, tedy do míst, kde ve 13. stol. zaznamenáváme proces vzniku právního města. Osídlení 12. stol. tvoří několik dílčích seskupení v jižní části historického jádra pozdějšího města, podle dosavadních znalostí oddělených nezastavěným terénem. Ač o rozloze přemyslovské předměstské aglomerace stále nemáme přesné údaje, lze soudit, že zabírala území o ploše o řád nižší než pozdější město s předměstími.

Při analýze charakteru podhradí **Znojma** bylo žádoucí konfrontovat jedinečné údaje písemných pramenů s mlouvou památek hmotné kultury (obr. 3). Vzhledem k významu lokality nepřekvapí, že se zde setkáváme se složitě strukturovaným uskupením sídelních útvarů. Staré velkomoravské hradiště v ostrožné poloze Hradiště severozápadně města nepochybně jako opevněný útvar skončilo nejpozději v 1. polovině 10. stol. Osídlení zde však zcela nezaniklo – mladohradištní horizont, dosud podrobněji nepublikovaný, byl zjištěn na někdejší předhradí (sdělení vedoucího výzkumu B. Klímy). Větší význam si udržela církevní svatyně sv. Hypolita s rozsáhlým pohřebištěm s počátky v 11. stol. Zdejší kněz Wibert k r. 1226 a 1227 požívá titulu "probošt", resp. "probošt znojemský". Lze soudit, že sv. Hypolit byl původním velkofarním kostelem znojemského hradského obvodu, r. 1240 jej obdržel od krále Václava pražský špitál u sv. Františka (Havlík 1988, zvl. 134 – 136; Jan 1997, zvl. 43 – 46). V průběhu výstavby přemyslovské hradské správy v 11. stol., snad již za knížete Břetislava I. před polovinou 11. stol., vznikl nový hrad na menší protilehlé ostrožně. Hypotéza L. Jana (1997, 47, 48), že staré Hradiště plnilo správní funkci až do počátku 12. stol., je z řady důvodů málo pravděpodobná – především tuto možnost nepodporují dosavadní výsledky archeologických výzkumů na této lokalitě. Zatímco z mladšího přemyslovského hradu při západním okraji historického jádra pozdějšího královského města známe množství nálezů 11. – 13. stol. a dodnes zde stojí rotunda sv. Kateřiny nejpozději z 1. poloviny 12. stol. (Nekuda 1989; Klíma

1995), podstatně hůře jsme na tom v prostoru podhradí. Dominantní úlohu při pokusech o rekonstrukci jeho podoby hrají proto jednak zakládací listina kláštera louckého z r. 1190 (CDB I, 299 – 301, č. 326), jednak dvojice listin z r. 1226 (CDB II, 279, 280, č. 285; 287 – 289, č. 288). Obě byly napsány již v době, kdy vznikalo právní město, odrážejí však ještě relikty preurbánní situace, posledního stádia vývoje podhradní aglomerace. Vzhledem k důležitosti zde uchovaných informací věnujeme i my „předměstskému“ Znojmu poněkud více pozornosti, než jiným lokalitám. K r. 1190 dostali loučtí premonstráti od knížete Konráda II. Oty mimo jiné „kapli“ sv. Mikuláše, zde ve smyslu farního kostela, a místo Kulchov se dvěma krčmami (Konečný 1985; 1989, 108; Jan 1997, 12). K r. 1226 sestávalo znojemské podhradí, transformované do právního města, z několika zjevně sousedících sídelních útvarů, označených vesměs latinsky „vicus“ a koncentrujících se většinou v severní, zvýšené části areálu později vymezeného hradbami. Prameny uvádějí jmenovitě jen část aglomerace. Šlo jednak o majetek louckého kláštera – vikus Újezdec kolem kostela sv. Mikuláše snad jako součást zřejmě jižněji zasahujícího statku (fundus) Kulchov, jednak o seskupení dvorců v blízkosti kostela sv. Michala a dva další viky – tzv. "Bala" a "vicus Ungarorum", kde měl vykonávat farní správu sv. Michal. Pokusy V. Richtera a L. J. Konečného umístit oba posledně uvedené vně obvodu středověkého města, "Balu" dokonce na Hradiště sv. Hypolita (Richter – Samek – Stehlík 1966; Konečný 1985; 1989, 108) neobstojí vůči lokalizaci uvnitř městského areálu (Havlík 1988, 138; Jan 1997, 48, 49). Pod "viky" si pak lze představit dílčí, kolem komunikací či jiných veřejných prostorů uspořádaná seskupení příbytků, převážně pod jurisdikcí zeměpanských úředníků. Prameny neposkytují žádný důkaz pro hypotézu V. Richtera, že vikus = trhovářská ves či "osada se zvláštními právy" (Richter – Samek – Stehlík 1966, 26), jednoznačně to vyloučil nejnověji kritickým rozбором termínu "vicus" J. Kejíř (1998, 74 – 77). Nesoulad panuje také v lokalizaci Kulchova – V. Richter a L. J. Konečný jej ztotožňují se vsí Kuchařovice (Richter – Samek – Stehlík 1966, 30; Konečný 1989, 109). L. Havlík a L. Jan Kulchov umísťují spíše do jižní části města zhruba v souladu se starší tradicí, byť v detailu ani zde nepanuje úplná shoda (Havlík 1988, 138; Jan 1997, 49). Neobvyklý způsob jmenovitého výčtu více než 20 dvorců („curia“) v blízkosti kostela sv. Michala v mladší z obou listin možná naznačuje zčásti obtížně topograficky uchopitelný, nepravidelný půdorys osídlení mimo lépe vymezené viky. „Uherský“ vikus představoval v době vzniku listiny tradiční název, který nemusel již odpovídat národnosti jeho obyvatel („quondam dicebatur vicus Ungarorum“).

Archeologicky je doloženo osídlení 11. – 12. stol. v okolí kostela sv. Mikuláše, jak lze soudit z vyobrazení typologicky nejstarší nalezené kera-

miky (dátace L. J. Konečného do 13. stol. je nepravděpodobná; Konečný 1989, zvl. 106). Výše citovaní autoři se zato shodují v lokalizaci hlavního tržiště znojemského podhradí do míst Horního náměstí.

Je zjevné, že v závěrečné fázi představovalo znojenské podhradí seskupení těsně sousedících sídelních útvarů se dvěma hlavními kostely. Opět šlo o území podstatně menší než zaujalo královské město již v 1. polovině 13. stol.

Zmíněné listiny z r. 1226 poskytují ojediněle svědectví i o konkrétních obyvatelích seskupení Újezdce a kolem kostela sv. Michala. Z majitelů dvorců u sv. Michala má cca 12 německá jména. Pouze u dvou je uvedeno též povolání, a to v obou případech kožešníka. Jediná Ada vlastní více dvorců z titulu daru ("nomine dotis"). U kostela sv. Mikuláše se z řady dvorců konkretizuje jen kurie magistra Petra a dvou šípářů, dle jmen (Jindřich, Oldřich) nejspíše německého původu. Petr se jako mistr znojenské školy zmiňuje již r. 1225 spolu s knězem patrně kostela sv. Mikuláše jménem "Chaztov", tedy patrně Čechem (CDB II, 260, 261, č. 268). V r. 1226 lze uvedené obyvatele považovat sice za měšťany, vzhledem k výše zmíněným skutečnostem však usazené ve svých vicích již před právní lokací. Rozhodně nebyli knížecími ministriály v rámci raně středověké služebné organizace, jak se domnívá L. J. Konečný (např. 1989, 109, 110), neboť již ve 2. polovině 12. stol. musíme počítat s rozkladem této archaické instituce (Tomas 1967; 1983). Závažnou skutečnost představuje usazování německých osídlenců přímo mezi stávající obyvatelé podhradních sídel. Pozornost si zasluží také závislost některých dvorců na měšťance Adě. Vzhledem k způsobu nabytí uvedeném v listině („nomine dotis“) tkví nejspíše v předlokačních poměrech. Na druhé straně škola u sv. Mikuláše evokuje již dojem městských poměrů. Vše nasvědčuje tomu, že obyvatelstvo znojemského podhradí se těsně před právním aktem založení města nacházelo v postavení, kdy přijetí městských práv dovršovalo starší vývoj, vedoucí k uvolnění vazeb na hradskou správu a odlišení od pozice běžných rustiků.

Rozlohou největším hradem znojemského údělu byla **Rokytná**, zabírající snad až 11 ha na rozložitě ostrožně nad stejnojmennou řekou. Výběr polohy je spíše blízký velkomoravským výšinným centrům (např. výše zmíněnému Hradišti u Znojma). Výzkum B. Novotného a víceleté sběry R. Procházky naznačují souvislé osídlení akropole o ploše 3 ha (Novotný 1981). Podstatně méně víme o daleko rozsáhlejší předhradí, dnes zaujatém vesnicí Rokytná s pozdně románským kostelem sv. Leopolda (původně sv. Hipolyta – Richter 1957; Konečný 1996, 24; nepubl. průzkum zdíva R. Procházky). Poměrně intenzivní osídlení bylo sběry i malým záchranným výzkumem prokázáno v pruhu cca 150 m vně fortifikace dělící obě části lokality

(Procházka 1984b). Z většiny plochy předhradí zatím nálezy postrádáme, což ovšem osídlení nevyklučuje. Obdobně jako v případě Pustiměře (Konečný 1986) se i nedaleko Rokytné nachází výstavná centrála sv. Petra a Pavla v Řeznovicích z doby kolem r. 1160. Je považovaná za příslušenství zeměpanského dvorce, centra knížecí správy po zániku hradu Rokytná (Novotný 1981, 234). Její poloha na samé hranici znojemského a brněnského údělu může již souviset se sjednocením Moravy za Konráda II. Oty (Konečný 1996, 24). Zda souběžně dožívalo rokytné tržiště, nevíme. Svědčí pro to zmíněná listinná falza, která odtud uvádějí zeměpanské důchody ještě v pokročilém 12. stol.

Pozoruhodný komplex zatím nelokalizované tržní vsi Slivnice, dvorce (?) Sekyřkostel a hradu **Podivína** byl v literatuře sice již nesčetněkrát probírán, bez zásadního přínosu archeologie a tudíž zpřesnění lokalizace těchto útvarů bude ale naše poznání jejich charakteru stále na mrtvém bodě (nejnověji Procházka 1993b, 126, 127; Skutil 1997; Švábenský 1997, 139 – 141; Wihoda 1998 s takřka úplnou starší literaturou). Kronikář Kosmas hovoří k r. 1067 o hradu Podivínu, trhové vsi Slivnice a dvoře u Sekyř Kostela, zmiňovaném znovu k r. 1071 – 1073 (Bretholz 1923, 121). K r. 1099 líčí, jak po přestavbě hradu Podivína slavil "tam" ve vsi Slivnice kníže Břetislav II. svatodušní svátky (Bretholz 1923, 169). Konečně k r. 1110 se píše o tržním právu ve vsi Sekyř Kostel a k r. 1178 o vsi Slivnice a mýtě pod Podivínem (CDB I, 251, 253, č. 287). Lze se tedy domnívat, že v případě Slivnice a Sekyř Kostela šlo o dva související a zjevně zaměnitelné útvary patrně v těsné blízkosti, ne-li v podhradí správního centra. Vlastní tržní funkci lze připisat nejspíše Slivnici. Pozornost si zasluží též podivínské mincování, doložené dvojicí listin z let 1144 a 1146 – 1148 a stále diskutovaný hromadný mincovní nález z blízkých Rakvic, kladený českým badáním do doby před r. 1130 (Krejčík 1997). Povrchovými průzkumy se sice podařilo prokázat několik dílčích koncentrací mladohradištních nálezů jižně areálu města Podivína, vzhledem k negativnímu výsledku sond v prostoru někdejšího ostrova, kde se hledá vlastní hrad, lze dosavadní výsledky pokládat pouze za počátek dalšího badání v tomto směru (Hortvík 1997; Unger 1997a). Z vlastního města zatím nebyly získány středověké nálezy starší 13. stol. (Šedo 1996).

Významné správní středisko **Strachotín** lze ztotožnit s hradištěm v poloze "Vysoká zahrada" v inundaci Dyje u Dolních Věstonic na Mikulovsku. Zdá se, že osídlení této lokality prošlo ve 12. stol. strukturální změnou. Do mladohradištního souvrství se zbytky srubových objektů byl zapuštěn jednolodní kostelík, kolem něhož se začalo patrně v závěrečné fázi existence hradu ve 2. polovině 12. stol. pohřbívat. Pozornost si zasluží doklady šperkařské výroby (Poulik 1948 - 1950, 54 – 59, 97, 98; Novotný 1979; Měřinský 1985, 206, 207; Himmelová – Měřinský 1987). Roli nejvýznamnějšího

Obr. 1. Moravská města a městečka kolem r. 1300 podle F. Hoffmanna (1992). Černé trojúhelníky - hlavní správní hrady jižní Moravy 11. - 12. stol., půlené trojúhelníky - sporné nebo dobře nelokalizované hrady, prázdné trojúhelníky - ostatní hrady. 1 - Pustiměř, 2 - Brno, 3 - Spytihněv, 4 - Rokytná, 5 - Ivaň, 6 - Přahlov, 7 - Bítov, 8 - Znojmo, 9 - Podivín, 10 - Hodonín, 11 - Břeclav, 12 - Strachotín. Mährische Städte und Märkte um 1300 nach F. Hoffmann (1992). Schwarze Dreiecke - Hauptburgen Südmährens im 11. - 12. Jh., Halbdreiecke - bestrittene oder nicht gut lokalisierte Burgen, leere Dreiecke - übliche Burgen.

podhradního sídliště plnilo v 11. - 12. stol. opět osídlené velkomoravské hradiště "Petrova louka" u Strachotína asi 500 m severněji. V areálu sedmnáctihektarové lokality se nacházely i výrobní objekty, vyzdvihnout lze nález části bronzových skládacích vázek. Je pravděpodobné, že se zde rozkládalo i opatovicko listinou

doložené tržiště, doprovázené v jihozápadní části pohřebištěm (Měřinský 1985, 12, 13).

Mnohem méně informací máme o dalších lokalitách, kde lze podhradní sídliště s trhem předpokládat, což se týká zejména Spytihněvi (Měřinský 1997a) nebo Pustiměře (Staňa 1993).

Situace na počátku 13. stol. a vznik jihomoravských měst

Na přelomu 12. a 13. stol. se Morava stává jednotným markrabstvím pod svrchovaností českého krále. Markrabím je až do 2. pol. 14. stol. vždy příslušník vládnoucí větve dynastie, nejčastěji mladší bratr nebo syn vládnoucího krále, není-li k dispozici, je to český panovník sám. Těsné sepětí s českým státem se mj. projevuje v přímé iniciativě českého krále při zakládání měst. I když je pravděpodobná jistá role zejména markraběte Vladislava Jindřicha (1197 - 1222) v zakladatelském díle, novou kvalitu v podobě listinných výsad přineslo až období po jeho smrti, kdy v období let 1240 - 1247 spravoval Moravu navíc přímo český král Václav I. (Žemlička 1990, 160 - 163; Hoffmann 1992, 43 - 45; nejnověji Wihoda 1998; 1999b s další lit.). Je nepochybné, že zánik či transformace původních přemyslovských hradů jako sídel nejen příslušníků vyššího úřednického aparátu, nýbrž i části "milites secundii ordinis" byla pro podhradské osídlení zatěžkávací zkouškou. Dále se rozvíjela do podoby převážně neagrárních sídel jen ta někdejší podhradí, jejichž život neurčovala jen potřeba neproduktivní složky obyvatel raněfeudálních center. To se týká v prvé řadě ústředí dřívějších údělů, transformovaných v provincie (Jan 1999b) - Znojma a Brna. Podhradí těchto center, resp. jejich části se v průběhu první třetiny 13. stol. včleňují do nově zakládaných královských měst (srov. obdobný proces ve Slezsku, Hendel - Mozdioch 1996).

Do prostředí nazrávajícího pro rozvoj výrobně - obchodních center vyššího stupně vstupuje na samém počátku 13. stol. nový činitel, který se hrál úlohu katalyzátoru společenského vývoje, totiž tzv. německá kolonizace. Dosavadní stav bádání ukazuje na především rakouský původ osídlenců, přicházejících na jižní Moravu podle převažujícího názoru od druhého desetiletí 13. stol. Je přitom zřejmé, že v prvních desetiletích jde zejména o dosídlení tzv. starého sídelního území, obývaného slovanským obyvatelstvem, kde se ovšem vyskytovaly i slabě či vůbec neosazené okrsky. Nepochybným předpokladem pro zvýšení úživnosti dané oblasti byl přechod na trojpolní zemědělský systém a zavádění lánové soustavy, což doprovázela restrukturalizace celého osídlení (Hosák 1967, zvl. 62 - 67, 77; Měřinský 1993b, 104, 105 s další lit.). Nehledě k obecně připouštěnému pobytu německých a jiných kupců při hradech již v předchozích staletích, nelze vyloučit, že příchod prvních německých komunit z Podunají nastal již kolem r. 1200.

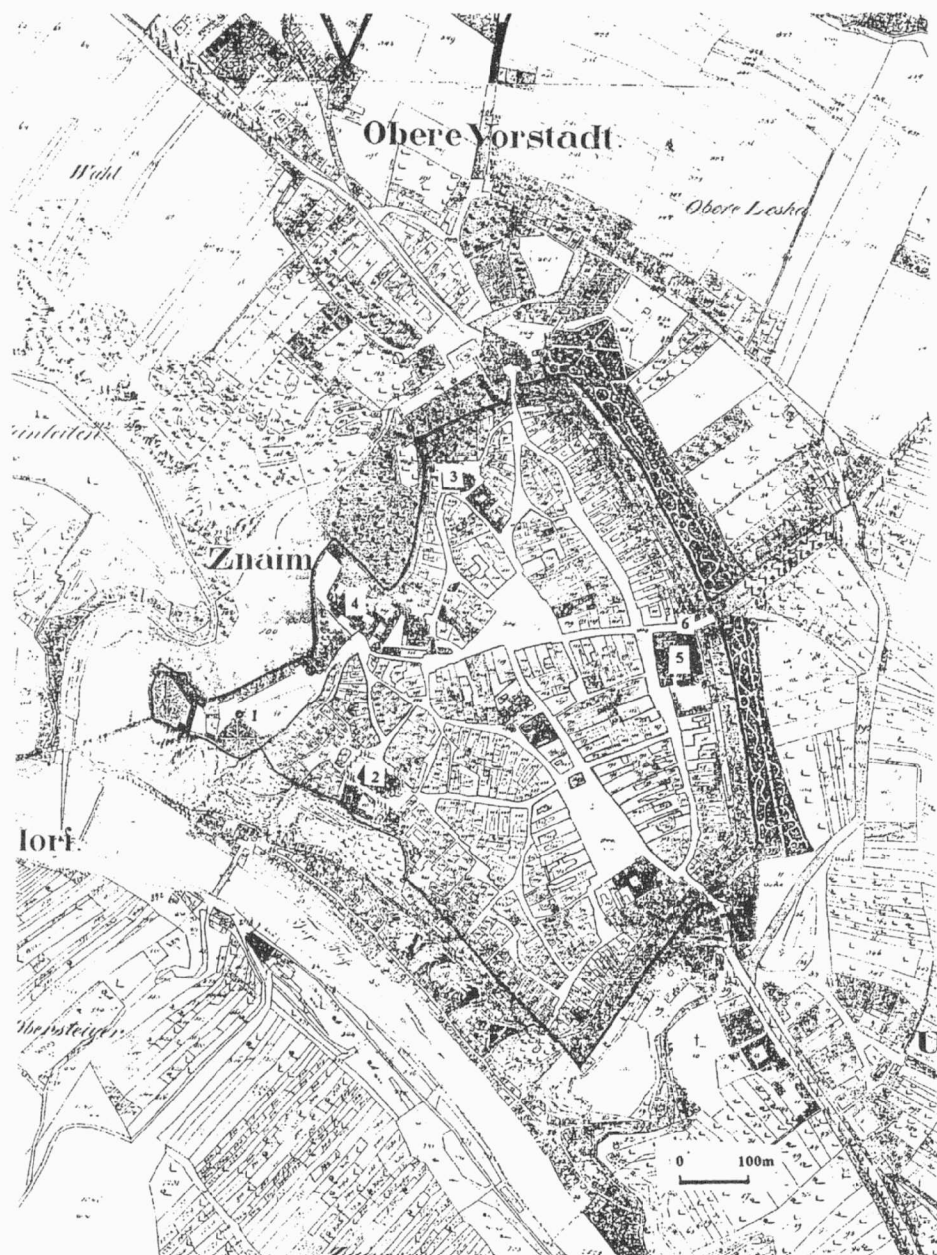

Obr. 2. Brno, starší situace v plánu z 1. pol. 19. stol. Plnou čarou - obrýs městských hradeb, šrafovane - osídlení před r. 1200. 1 - místo původního přemyslovského hradu, 2 - kostel P. Marie, 3 - sv. Petr a Pavel, 4 - sv. Michal s dominikánským klášteřem, 5 - sv. Jakub, 6 - sv. Mikuláš, 7 - minoritě, 8 - herburgy.

Brno (Brünn), Lage der Stadt aus der ersten Hälfte des 19. Jh. im Plan aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Unterbrochene Linie - Stadtmauer, schraffiert - Besiedlung vor 1200. 1 - Stelle der ursprünglichen Přemyslidischen Burg, 2 - Marienkirche, 3 - St. Peter und Paul, 4 - St. Michael mit dem Dominikanerkloster, 5 - Jakobskirche, 6 - Nikolaikirche, 7 - Minoritenkloster, 8 - Herburgen- (Augustinianerinnen) Kloster.

Svědčí o tom jak výsledky novějších výzkumů v Brně (viz níže), tak snad i skutečnost, že na Břeclavsku či Znojemsku je keramika domácí tradice 12. stol. převrstvena hrččinou s typicky dolnomoravskými znaky. Nedošlo zde zřejmě, jako v první třetině 13. stol. v pásmu mezi Brnem, Třebíčí a Moravskými Budějovicemi, k tak samostatnému rozvoji závěrečné fáze "pozdněhradištní" produkce s charakteristickými tvary okrajů hrnců a radélkovou výzdobou, nýbrž nejmladší vývojové prvky této facie se vyskytují vždy spolu s keramikou "kolonizační" (Klíma 1995, zvl. 136 - 172; Procházka 1991a; Loskotová - Procházka 1996; Unger 1984 s další lit.). Ve venkovských oblastech hráli

nepominutelnou roli šlechtici rakouského původu, doložení na Moravě od 20. let 13. stol. - zvl. Schenkové, Sirotci (Weisové), páni z Trnavy (Türnaui), cizince však zvala i šlechta domácí. V staré sídelní oblasti Dyjskosvrateckého úvalu a většiny úvalu Dolnomoravského proběhlo dosídlení v zásadě snad již do r. 1240 (Hosák 1967, 78). Souběžně probíhalo i usazování v místech centrálního významu, případně zakládání nových. Přímé zprávy o nich se - stejně jako v případě vesnic - objevují až od 20. let 13. stol., což ovšem může souviset s kvantitativním rozvojem listinné produkce právě v této době.

Obr. 3. Znojmo, mapa stabilního katastru, 1. pol. 19. stol. 1 - hrad s rotundou sv. Kateřiny, 2 - sv. Mikuláš, 3 - sv. Michal, 4 - minoritský klášter s konventem klarisek v jihovýchodním sousedství, 5 - dominikánský klášter, 6 - pravděpodobná lokalizace předlokačního viku Uhrů. Znojmo (Znaim), Karte des stabilen Katasters, 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - Burg mit der Kapelle von St. Katharina, 2 - Nikolaikirche, 3 - Michaelskirche, 4 - Minoritenkloster mit dem Klarissirinenkonvent in der südöstlichen Nachbarschaft, 5 - Dominikanerkloster, 6 - vermutete Lokalisierung des „vicus Ungarorum“ aus der Vorlokationszeit.

Po krizi ve 2. polovině 12. stol. dochází na počátku 13. stol. ke zlepšení také v oblasti peněžnictví. Zvýšenou potřebu oběživa odráží příliv rakouských feniků již na konci 12. stol. Reformou Vladislava Jindřicha se obnovuje ražba moravské mince a sílí tlak na omezení obchodu neraženým stříbrem. Zásadní význam pro rozvoj moravské mince měl objev stříbrných ložisek u Jihlavy kolem r. 1240. To umožnilo zvýšit mincovní produkci a vytlačit rakouská platidla. Nikoliv náhodou se mincovny nacházely v nejvýznamnějších městech, a to v Brně od 1. poloviny 13. stol., ve 2. polovině při-

byla na jižní Moravě ještě Jihlava, podle některých nepřímých zpráv lze uvažovat i o Znojmu. Po éře brakteátové mince ve 2. polovině 13. stol. znamenal výrazný zlom nástup českého groše r. 1300 reformou Václava II. Novou kvalitou směny dokládá i početní nárůst pokladů mincí ve 13. stol. (Sejbal 1966; 1976; 1979, 44 – 56; Šebánek 1966; Pošváv 1970; Jaroš 1995 – 1996).

Ve sledované oblasti nedisponujeme pro 10. a 20. léta nezpochybněnou listinou, která by jednoznačně upravovala právní postavení obyvatel ve

smyslu „městské svobody“. Je to velký rozdíl proti severní Moravě a „českému“ Slezsku, kde jsou doložena dvě města již k r. 1213 (Bruntál a Uničov), r. 1224 se připojuje Opava (Bakala 1977; Žemlička 1990, 160, 161; Wihoda 1999a, 21 – 28; Kouřil – Wihoda 1999, 165 – 171). Přesto lze z listin jiného typu i z množících se archeologických nálezů soudit, že geneze městského zřízení a sídlišť městského typu na jižní Moravě spadá do doby takřka současné. Z právněhistorického hlediska, které se zdá být pro odlišení vrcholně středověkých měst od starších aglomerací rozhodující, je možné jako „město“ označit sídelní útvar, jehož komunita disponuje právem tržním, nižším i vyšším soudnictvím řídicím se souborem právních předpisů ve smyslu „ius civile“, městským mírem, elementární samosprávou, právem vlastnictví a vykonávání živností – řemesel a obchodu. K tomu přistupuje řada znaků urbanistického uspořádání – členění do parcel a bloků, opevnění apod., jejichž přítomnost je průvodním jevem institucionálního města. V souladu s J. Kejřem nepovažujeme termín „městečko“ za zvláštní právní, nýbrž jen velikostní kategorii (zvl. Kejř 1998, 17 – 44, 137 – 172 s další lit.; souhrnně pro německé prostředí Isenmann 1988, 74 – 106). Vzhledem k určující roli písemného pramene při posouzení, kdy se trhové sídliště stalo městem, jsme v této věci v řadě případů odsouzeni k věčné diskusi, jak ukáží i následující řádky.

Ve **Znojmě** směnil vzhledem k nedostatku královské půdy při zakládání města listinou z 19. září 1226 Přemysl Otakar I. některé rozptýlené majetky v okolí za klášterní „fundus“ Kulchov vyjma viku Újezdec u kostela sv. Mikuláše (viz výše). Jde nepochybně o jižní část pozdějšího města, odkud zatím nejsou známy nálezy starší než 13. stol. (obr. 3). V listině z 24. června téhož roku se odlišuje hrad (castrum) a město (civitas). Uvádí se také východní brána, totožná nepochybně s městskou branou na brněnském směru, a příkop, uvnitř něhož ležely dvorce u kostela sv. Michala. Město bylo tedy založeno nedlouho předtím. Jeho areál na výrazné ostrožně obtékané Dyjí a Gránickým potokem o ploše 28 ha vymezoval příkop, struktura zástavby ještě do značné míry respektovala předlokační stav (Richter – Samek – Stehlík 1966; Chaloupka 1968/1969; Konečný 1985; 1989; Jan 1997). Nově vysazená jižní, dolní část byla vybavena hlavním náměstím zhruba obdélného tvaru, v areálu staršího podhradí se stabilizovalo menší trojúhelné tržiště. Již záchranné akce na Václavském nám. č. 1 i v areálu minoritského kláštera na severovýchodním předpolí hradu ukázaly přímou návaznost osídlení 13. stol. na starší mladohradištní aktivity (Procházka 2000b; Hašek – Kovárník 1999; sdělení J. Kovárníka). V jižní části města, v ulici v Jirchářích a Vlkově byly zjištěny pouze vrstvy z 13. stol. a mladší, což potvrzuje předpoklad o převážně lokačním stáří zdejšího osídlení (Kovárník 1987, 76).

Brno je dnes nejvíce archeologicky poznané jihomoravské město, navíc mluva hmotných pramenů významně doplňuje poměrně bohaté doklady písemné (obr. 2). Vývoj převratného 13. stol. předznamenaly již změny prostorového uspořádání brněnské preurbánní aglomerace ve století předcházejícím, totiž postupný přesun jejího těžiště do prostoru pozdějšího města. Ve 13. stol. došlo v původním jádru, na Starém Brně, k oslabení osídlení někdejšího centrálního areálu a k rozmístění zástavby podél hlavní cesty od svrateckého brodu směrem k areálu nového města. Při rychlém rozvoji zástavby v prostoru tohoto nového města se zhruba do poloviny 13. stol. projevují určité rozdíly mezi jeho jižní a severní částí. Jižně linie Šilingrovo nám. – Malinovského nám. se často setkáváme se zahloubenými potravinářskými pecemi a vápenkami, mnohdy v poloze při uliční čáře. Patrně poněkud později se zde prosazují podsklepené domy, nelze vyloučit i určité opoždění parcelace některých částí ve smyslu vytvoření areál podle západoevropských právních zvyklostí (srov. Strahm 1945). Na druhé straně lze konstatovat brzké vytyčení podstatné části půdorysu v obou částech města i zahájení výstavby obvodového opevnění ještě dosti hluboko v 1. polovině 13. stol. S největší pravděpodobností byl zhruba obdélný opevněný areál o ploše 36,4 ha zcela osídlen již do poloviny 13. stol. Existenci původně dvou sídlištních jader odráží kromě dvou farních obvodů i půdorys se dvěma náměstími – s Horním (Zelným trhem) v jižní části a Dolním (nám. Svobody) v části severní, přičemž první může mít předlokační původ. Městem procházelo několik důležitých komunikací mezinárodního významu (do Uher, Rakous, Polska). Pro osvětlení mechanismu vzniku města má zásadní význam listina olomouckého biskupa Roberta z r. 1231, udávající farní funkci chrámu sv. Jakuba, sloužícího Němcům a založeného mezi lety 1201 – 1222, a k němu filiální postavení kostela sv. Mikuláše, postaveného před r. 1231 pro Romány, snad Valony (CDB III/1, 12, 13, č. 14). Sv. Jakub nepochybně stál r. 1228 (CDB II, 324, č. 322). Sídlíště, kde se oba kostely nacházely, označuje pramen termínem „burgus“. Stejně činí i mladší papežské potvrzení z r. 1261, pro které je „in burgo Brunensi“ i druhý farní kostel sv. Petra, který se uvádí poprvé r. 1223, jeho probošt Zdislav již r. 1222 (CDB V/1, 391, 392, č. 258; 412, 413, č. 276; 397 – 399, č. 264; V/2, 228, 229, č. 238; 237 – 239, č. 246). Další podstatné údaje obsahuje listina z r. 1293, zmiňující svědecky doložené větší stáří kostela sv. Petra a také skutečnost, že před prostorovým vytyčením hranice obou farností v uvedeném roce příslušeli Němci k sv. Jakubu a Češi k sv. Petru (CDM IV, 405 – 409, č. 320). Už k r. 1231 jsou obyvatelé brněnského burgu zvaní „cives“, r. 1238 již kancelář biskupa Roberta užívá tento termín společně s pojmem „civitas“, což lze považovat za jednoznačný doklad existence komunálního města (Sulitková 1995, 51; Kejř 1998, 92, 100). Završení první fáze urbanizace kodifikuje dvojité privilegium z r.

1243 (CDB IV/1, 79 – 87, č. 17; Flodr 1995). Usazení cizinců znamenalo zřejmě silný impuls pro převážně slovanské osídlení v jižní části pod kostelem sv. Petra. Lze soudit, že sem přichází další české obyvatelstvo, současně však do těchto míst proniká i neutuchající proud Němců. Patrně již před r. 1230 je vyměřen půdorys města, i když i později dochází k lokálním změnám. Souběžně probíhá proces restrukturalizace zástavby jednotlivých bloků v jižní části města nahrazováním jámových výrobních objektů povrchovými i podsklepenými, ojediněle i kamennými domy situovanými při uliční čáře či v její blízkosti. To patrně souviselo s důsledným prosazováním parcelního principu členění bloků. Do tohoto procesu spadá i zakládání mendikantských klášterů minoritů a dominikánů i klauzury jeptišek u „herburského“ kostela Panny Marie pod správou dominikánů v l. 1230 – 1240. Tyto fundace obsadily dříve hustě osídlené plochy jak s tradičně, tak i „moderně“ uspořádanou zástavbou (Procházka 1999a). V jihovýchodní části města postupně sílí mj. jistě i výkupem křesťanských areálů také židovská komunita. Vně vnitřního areálu se při hlavních cestách počínají rozvíjet předměstí, která s výjimkou jihovýchodního před Židovskou branou nenavazují bezprostředně na starší osídlení. V 1. polovině 14. stol. již tvoří takřka souvislý prsteneček kolem vnitřního města (Vičar 1966). Lze předpokládat, že nejspíše ve 20. letech 13. stol. nabylo sídliště právně jednotný charakter, J. Tomas navrhuje hovořit již přímo o právním městě. Je nicméně možné, že užití termínu „civitas“ z r. 1238 odráží proti „burgu“ z r. 1231 institucionální posun (Tomas 1987, 229; srov. též Cejnková – Měřínský – Sulitková 1984; Měřínský 1993a; 1995; Procházka 1985; 1991b; 1993a; 2000c; Sulitková 1993; 1995; Švábenský 1993).

O založení **Hodonína** vypovídá dlouho diskutovaná listina královny Konstancie, hlásící se do r. 1228, nicméně vzniklá asi r. 1238 (CDB II, 428, 429, č. 381). V Hodoníně měl být zavražděn vilik královny Konstancie Petr, J. Kejřem ovšem považovaný již za městského rychtáře, načež následovalo povolání Němců. Svobodná volba rychtáře („iudex“) a osvobození od mýt v celém státě naznačují odvození od privilegií uherského města Stoličného Bělehradu, v souladu s původem dárkyně (Vojtíšek 1953b; Hosák 1967, 26 – 30; Kejř 1969, 90 – 96; 1983; 1998, 92, 153, 228 aj.). Jde opět o listinu, jejíž údaje vybízejí k ověření archeologickým výzkumem. Nové město bylo založeno severně menšího z obou ostrovů v řece Moravě, na kterých můžeme předpokládat jádro hodonínské preurbánní aglomerace. Nevíme, zda se v místech lokace nacházelo starší osídlení, doloženo je jen pohřebiště (Klanica 1974). Zhruba pětiúhelný areál o ploše kolem 14 – 16 ha s farním kostelem uváděným již r. 1231 nebyl nikdy opevněn zděnou hradbou, na obou ostrovech se nacházela předměstská zástavba (Švábenský 1979; Kuča 1997, zvl. 106, 107).

K počátkům města **Jemnice** založeného nedaleko zeměpanského hradu Bítova strádáme rovněž nedostatkem pramenů hmotné kultury. Nemůžeme tak ověřit údaje často hodnocené listiny z r. 1227, podle které se Petr, rektor provincie Bítovské, snažil opevnit „civitas“ Jemnici „silnou zdí“ a vzhledem k nedostatečným prostředkům na toto dílo mu bylo povoleno prodat blízký lovčtínský újezd klášteru Louka u Znojma („civitem in Jamnitz cepisset edificare muro forti“ – CDB II, 303, 304, č. 305). J. Kejř původně připouštěl, že šlo o výstavbu městských hradeb (tak i Hoffmann 1992, 40; srov. Kuča 1997, 609, 610; Měřínský – Zumpfe 1997, 149), nejnověji však považuje „civitas Jamnitz“ za hrad ve smyslu starých hradských center, aniž by se však vypořádával s problematikou vývoje osídlení tohoto místa (Kejř 1969, 89, 90; 1998, 53, 71, 90, 121, 122). Z podmiňovacího způsobu užitého v příslušné pasáži citované listiny není vůbec jasné, zda záměr opevnění lokality byl tehdy realizován. Bezprostředním předchůdcem města byla snad hornická ves v dnešním předměstí Podolí s rotundou snad z 1. třetiny 12. stol. (Richter 1970, 146; Konečný 1978, 401 – 405). Malé město s hradem (6,8 ha v hradbách) bylo založeno ve vyvýšené poloze na levém břehu říčky, další zprávy o něm s odhlédnutím od hradu se objevují až od 1. poloviny 14. stol. (Kuča 1997, 608 – 610; Samek 1999, 45 – 48; CDM VI, 254, 255, č. 326).

Jihlava představuje nejvýznamnější a největší královské město založené na Českomoravské vrchovině (synteticky Kuča 1997, 657 – 676; Samek 1999, 67 – 76; obr. 4). Předchůdcem právního města byla Stará Jihlava, takto uváděná poprvé r. 1307 (Iglavia antiqua). Šlo o sídliště u brodu přes stejnojmennou řeku severně pozdějšího města s kostelem sv. Jana Křtitele, zmíněným r. 1233 a 1243 (CDB III/1, 49, 50, č. 49; IV/1, 89 – 92, č. 19; Konečný 1988). Lze zde počítat s osídlením před r. 1233, kdy patronát svatyně získal od německých rytířů želivský klášter (CDB III/1, 43, 44, č. 43; 49, 50, č. 50; 97 – 100, č. 88). R. 1234 nabyt lokalitu i s mýtem od panovníka konvent tišnovských cisterciáků (CDB III/1, 97 – 100, č. 88). Předpokládá se, že teprve poté zde došlo k objevu stříbrných rud, což vedlo krále Dočlava I. k převodu zpět do vlastního majetku a k založení nového města na vyvýšené ostrožně asi r. 1240 (CDB III/2, 353 – 356, č. 260). Každopádně r. 1243 se uvádí jihlavský špitál, nejspíše již v novém založení (CDB IV/1, 88, 89, č. 18). Absenci staršího osídlení zatím potvrzují i četné archeologické výzkumy. Město bylo obdařeno městským a horním právem, jehož jádro lze klást do doby kolem r. 1249 a jehož kodifikace skončila do r. 1290. Jihlava se stala střediskem rozsáhlého právního okruhu zahrnujícího nejen moravská, ale zejména česká města včetně slavné Kutné Hory (CDB IV/1, 290 – 328, č. 177; Hoffmann 1959; Křesadlo 1999). Je pravděpodobné, že již při založení došlo k vyměření pravidelného ortogonálního půdorysu (běžně udáváno 29 ha,

vlastní výpočet 27 ha) s obdélným náměstím (Marek 1961, 234; Vošahlík 1981, 459; Hoffmann 1992, 81). Nicméně plošné archeologické výzkumy, které se ve městě rozvinuly v devadesátých letech, ukázaly, že uliční čára nebyla zpočátku všude dodržována. To se týká především dřevohliněné zástavby. Od poloviny 13. stol. se obvod náměstí postupně zaplňoval kamennými domy, dodržujícími stabilní uliční čáru. Živelné zástavbě veřejných ploch měl patrně bránit i stavební řád z r. 1270, vážící výstavbu nových domů na povolení městské samosprávy (CDB V/2, 198, 199, č. 602; Hoffmann 1967). Brzkou stabilizaci půdorysu dosvědčuje i pozice minoritského a dominikánského kláštera, založených ve 40. letech 13. stol. na západním a severovýchodním okraji města. Podle dosud získaných archeologických poznatků lze soudit, že ve 2. polovině 13. stol. byla osídlena celá plocha ostrožny, přičemž již ve 13. věku se náměstí obestavuje kamennými domy (Měřínský 1977; Vošahlík 1981; Novotný 1982; Zatloukal – Zimola 1999; Zimola 1999a se souhrnem lit.). Historický půdorys jádra dodržuje ortogonální princip s obdélným náměstím mírně excentricky vysunutým na východ. Všechny dosud provedené odkryvy potvrzují vznik mělce založené fortifikace již kolem poloviny 13. stol.

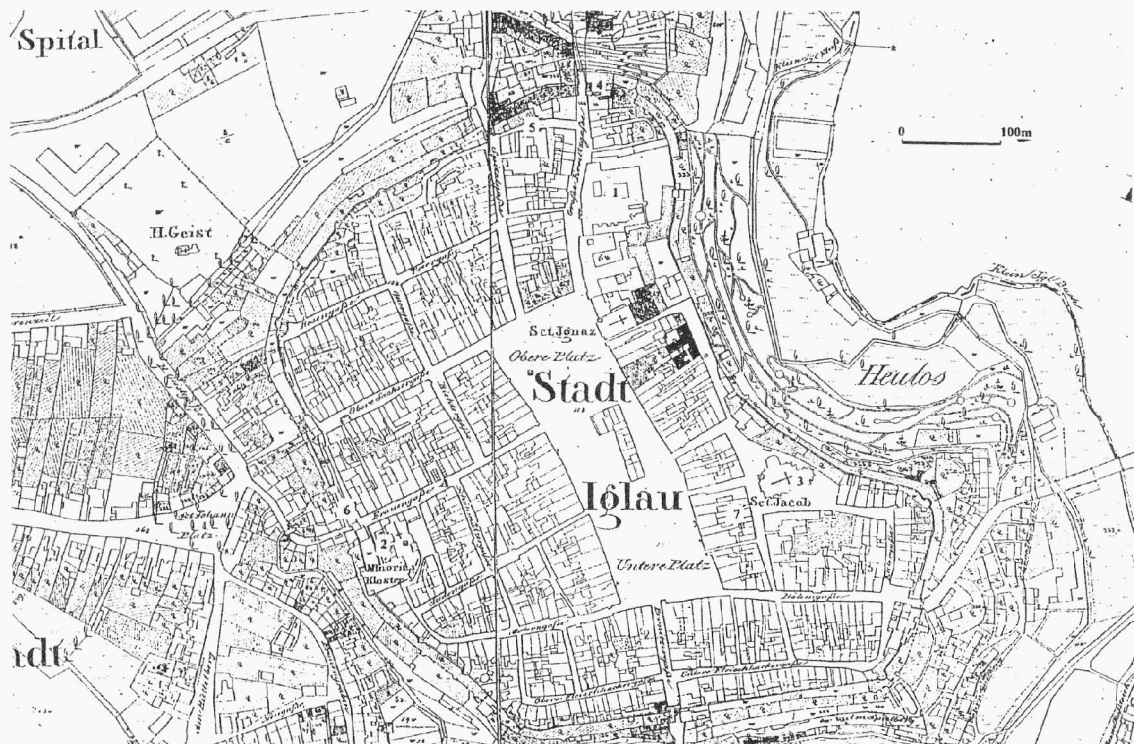
Nepochybně již v první čtvrti 13. stol. vznikly zárodky tří lokalit, Ivančic, Pohořelic a Podivína, které jsou jako zeměpanská města potvrzena v závěru 13. stol. Čtvrtá – Velká Bíteš – se ještě v rané fázi existence dostala do rukou šlechty. O rozvoji **Ivančic** poskytují několik desetiletí po první zmínce patrně o farářích (1221 – CDB II, 198, č. 213) jediné informace archeologické prameny. Dosvědčují osídlení z 1. poloviny 13. stol. v západní a severozápadní části města, v průběhu 2. poloviny téhož věku se zjevně zásiluje celý areál vnitřního města o ploše 11,8 ha (obr. 5). Půdorys určila zřejmě prvotní zástavba při úseku tzv. Libické stezky, jižněji u kostela bylo vysazeno obdélné náměstí. Spojnici obou jader tvoří široká rynkovní ulice. Stále otevřená zůstává lokalizace hradu, zmiňovaného od r. 1308 (CDM VI, 375 – 379, č. 15). Osvobození od mýt v zemích Václava II. r. 1288 zjevně představuje datum ante quem pro vznik institucionálního města (CDM IV, 346, č. 267). Pro 13./14. – 1. polovinu 15. stol. je archeologicky doložena převaha dřevohliněné zástavby vybavené suterény (Doležel 1995, 203, 204; 1999a, 402; v tisku).

Méně toho víme o **Podivínu**, městu srovnatelné velikosti s Ivančicemi. K r. 1222 známe rychtáře Gotfrieda (CDB II, 227, 228, č. 237), kterého nemůžeme jednoznačně považovat za představitele města (Hosák – Nevřiva – Švestka 1959, 20, 21; Švábenský 1997, 140, 141; Wihoda 1998, 32). Zatím ojedinělé archeologické akce dosvědčují v areálu města kromě pravěkého osídlení pouze doklady zástavby z 13. – 14. stol. (Šedo 1996). Lze ovšem předpokládat, že sídliště vzniklo za význam-

ného přispění německých osadníků severně podhradí hradu, který existoval zjevně ještě ve 13. stol. (Procházka 1993b, 131). Vývoj poměrně složitého půdorysu o ploše cca 7 ha s trojúhelníkovitým tržištěm v jižní části bude třeba objasnit archeologickým výzkumem. O plně městském charakteru Podivína pak svědčí až dvě listiny z r. 1297, z nichž první uvádí podivínské měšťany a má městskou pečeť, zatímco druhá, zpadělaná, obdaňuje město brněnským městským právem, volbou rychtáře a mílovým právem na vaření piva (CDM V, 66 – 58, č. 70; Švábenský 1997, 141 – 149).

Rozvoj **Pohořelic** podnítila výhodná poloha na rozcestí cest z Brna do Mikulova a Znojma a odtud dále do Rakouska. O zeměpanském patronátu pohořelického farního kostela sv. Jakuba Většího svědčí vřazení prvního známého faráře Jindřicha r. 1222 mezi kaplany markraběte Vladislava Jindřicha, již před r. 1239 zde vlastnil majetek z daru markraběte významný brněnský měšťan Oldřich Schwarz (CDB II, 207, 208, č. 222; III/2, 328 – 330, č. 247). Podoba nejstaršího kostela zůstává ovšem nejasná, snad se skrývá uvnitř nynější gotické stavby (Borský – Černoušková – Maráz 1993 – 1995; Unger 1996; Moš 1998, 40 – 45). K r. 1269 nazývá královna Kunhuta lokalitu "forum nostrum" a od počátku 14. stol. figurují Pohořelice v pramelech jako město či městečko, počínaje královnou Kunhutou často součást věna českých královen či moravských markraběnek (CDB V/2, 164 – 166, č. 581; CDM VI, 376, č. 15; 385, č. 21; X, 137 – 142, č. 118). Dosavadní nálezy nepotvrzují existenci sídliště před r. 1200, zato naznačují rozmach osídlení od 2. poloviny 13. a ve 14. stol., kdy se utvářejí i předměstí. Zastoupeny jsou i podsklepené dřevohliněné domy (Klanicová 1997; Moš 1998, 45 – 52; Unger 1997b). Půdorys města o ploše pouhých 5,6 ha s obdélným náměstím při východním okraji naznačuje složitý vývoj – lze se jen dohadovat, zda počáteční stádium představuje osídlení při úseku obchodní cesty jako v Ivančicích.

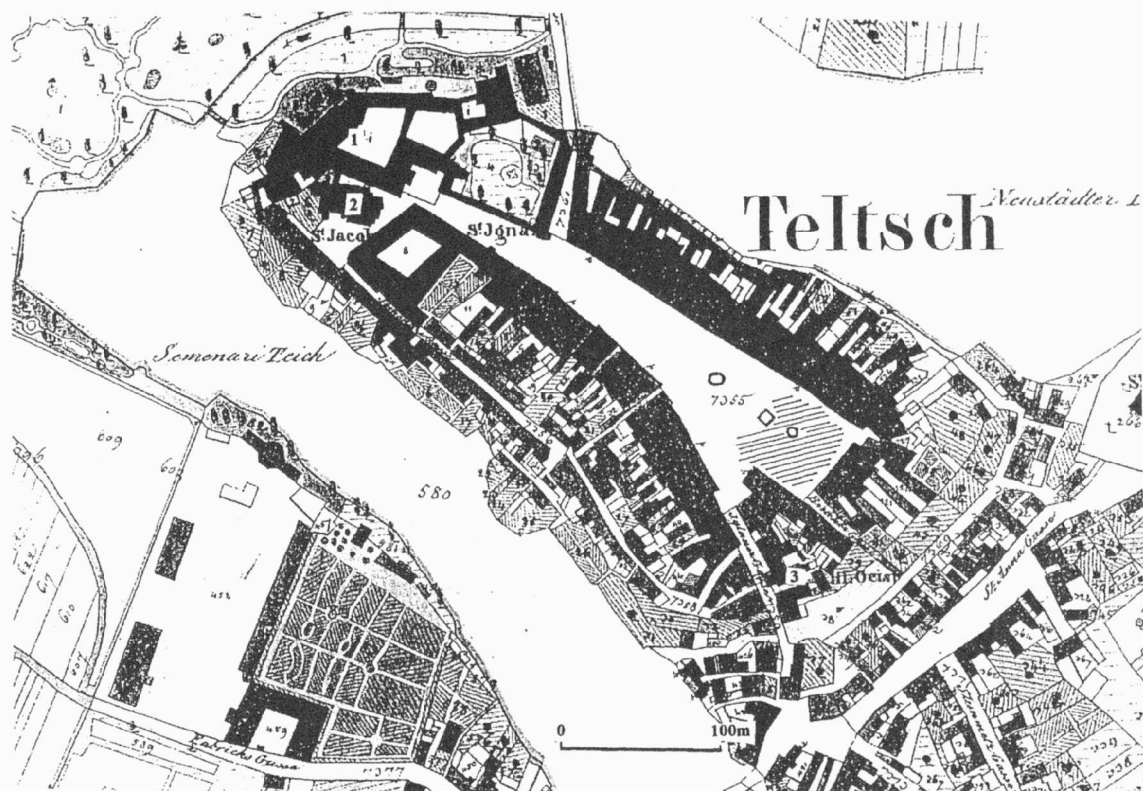
Složitým vývojem prošla též **Telč** (obr. 6), ležící na okraji staré sídelní oblasti. Bezprostředním předchůdcem mohlo být Staré Město, dnes předměstí s farním kostelem. V první polovině 13. stol. vzniká v jihovýchodní části nynějšího jádra města kostel sv. Ducha doprovázený osídlením se zahloubenými objekty, které zabírá část nynějšího hlavního náměstí (Procházka 1996b; 1996c, 135; 1997). Některými autory navržená teorie zeměpanského dvorce u kostela sv. Ducha, z něhož se měl vyvinout nejstarší telčský zeměpanský hrad, má dle našeho názoru jen hypotetický charakter (Bláha – Konečný 1985, 37; Kratinová – Samek – Stehlík 1992, 26; Plaček 1996, 339; Zimola 1999b). Spíše lze uvažovat o restrukturalizaci sídliště nejpozději na počátku 14. stol., kdy se utváří nynější protáhlé lichoběžníkovité náměstí a na severovýchodě byl postaven hrad. Původně zeměpanská lokalita se k r. 1339 dostala do rukou pánů z Hradce (CDM VII, 168, č. 233).

Obr. 4. Jihlava, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1 - dominikáni, 2 - minorité, 3 - farní kostel sv. Jakuba, 4 až 7 - zkoumané plochy se zjištěnými dřevohliněnými domy.
 Jihlava (Iglau), Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - Dominikaner, 2 - Minoriten, 3 - Pfarrkirche von St. Jakob, 4 - 7 - freigelegte Flächen, wo Holzhäuser festgestellt wurden.

Obr. 5. Ivančice, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1, 2 - zjištěné osídlení 1. pol. 13. stol., 3 - kostel Nanebevzetí P. Marie.
 Ivančice (Eibenschitz). Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1, 2 - festgestellte Besiedlung der 1. Hälfte des 13. Jh., 3 - St. Maria-Himmelfahrtskirche.

Obr. 6. Telč, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. Šrafovane - prostor se zjištěnými zahloubenými objekty z 13. stol., 1 - hrad, 2 - sv. Jakub, 3 - sv. Duch s předpokládaným dvorcem. Telč (Teltsch), Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. Schraffiert - die Lage, wo eingetiefte Objekte des 13. Jh. festgestellt wurden, 1 - Burg, 2 - St. Jakobskirche, 3 - Hg. Geistkirche mit vermutetem Hof.

Velká Bíteš naznačuje německým názvem „Heinrichs“, že by mohlo jít o lokaci markraběte Vladislava Jindřicha (+1222). Ještě r. 1240 je sídliště s velkým pozdně románským kostelem zeměpanské, někdy před r. 1252 se ale dostává do rukou Bočka z Perneku (obr. 7). Výsledky řady drobných záchranných akcí sice neprotiřečí stabilizaci půdorysu s rozlehlým obdélným náměstím již ve 13. stol., osídlení z prvních desetiletí tohoto věku se však soustřeďuje v jižní části jádra a v prostoru přilehlé předměstské osady Lánice na západě (Doležel 1995, 211 – 212; Doležel – Smutná 1997; 1999a; 1999b; Wihoda 1999a, 30, 31).

Město Slavkov se již před r. 1222, kdy ho dal markrabě německým rytířům, označuje „civitas“ (CDB III/1, 199, 200, č. 162; obr. 8). Postup institucionalizace však dosvědčuje až privilegium pro slavkovskou komendu z r. 1288, kdy pro zdejší „forum“ obdržel řád soudní imunitu, hrdelní právo i „ius civile“ (CDM V, 2, 3, č. 2; Jan 1988; 1990; Kejř 1998, 90; Belcredi 1998; Wihoda 1999a, 30). Archeologický výzkum plochy náměstí potvrdil kontinuitu osídlení od 11. až do 14. stol., snad teprve potom bylo vysazeno obdélné tržiště (Vitula 1995a, b; 1999). Otázku vzniku dalších částí pravidelného půdorysu o ploše 15 ha, jemuž vévodily

objekty farního kostela a komendy na dominantním návrší, bude třeba teprve objasnit.

K původně nepochybně zeměpanským lokacím, jejichž vývoj se však dovršil až po přechodu do šlechtických rukou, patří též **Moravské Budějovice**. R. 1231 patřily k ústředím jedné z provincií královny Konstancie, k r. 1235 se uvádí mezi svědky na listině této panovnice zdejší farář Bertold (CDB III, 4, 5, č. 6; 121 – 123, č. 103). R. 1345 je jmenován rychtář, k r. 1368 se lokalita nazývá „Marcht“, tedy městečko, opět se tehdy setkáváme s místním rychtářem (CDM VII, 441, 442, č. 405; X, 31, 32, č. 40). Již patrně několik desetiletí přitom byly Budějovice v rukou pánů z Lichtenburka jako léno (Chaloupka 1950, 159, 160; Měřinský 1997b, c).

Archeologický výzkum z let 1987 – 1990 na nádvoří zámku, postaveného na místě několika měšťanských domů a radnice, zjistil intenzivní osídlení z 13. stol. s počátky zjevně již ve století předchozím. Snad již ve 2. polovině 13. stol. zde bylo postaveno mohutné zdívo, uzavírající jakýsi polygon nejasné funkce. Uvažuje se, že jde o pozůstatky zeměpanského dvorce, případně nejstarší městské fortifikace. Teprve do 15. stol. lze klást aktivity, nepochybně tvořící zázemí měšťanských

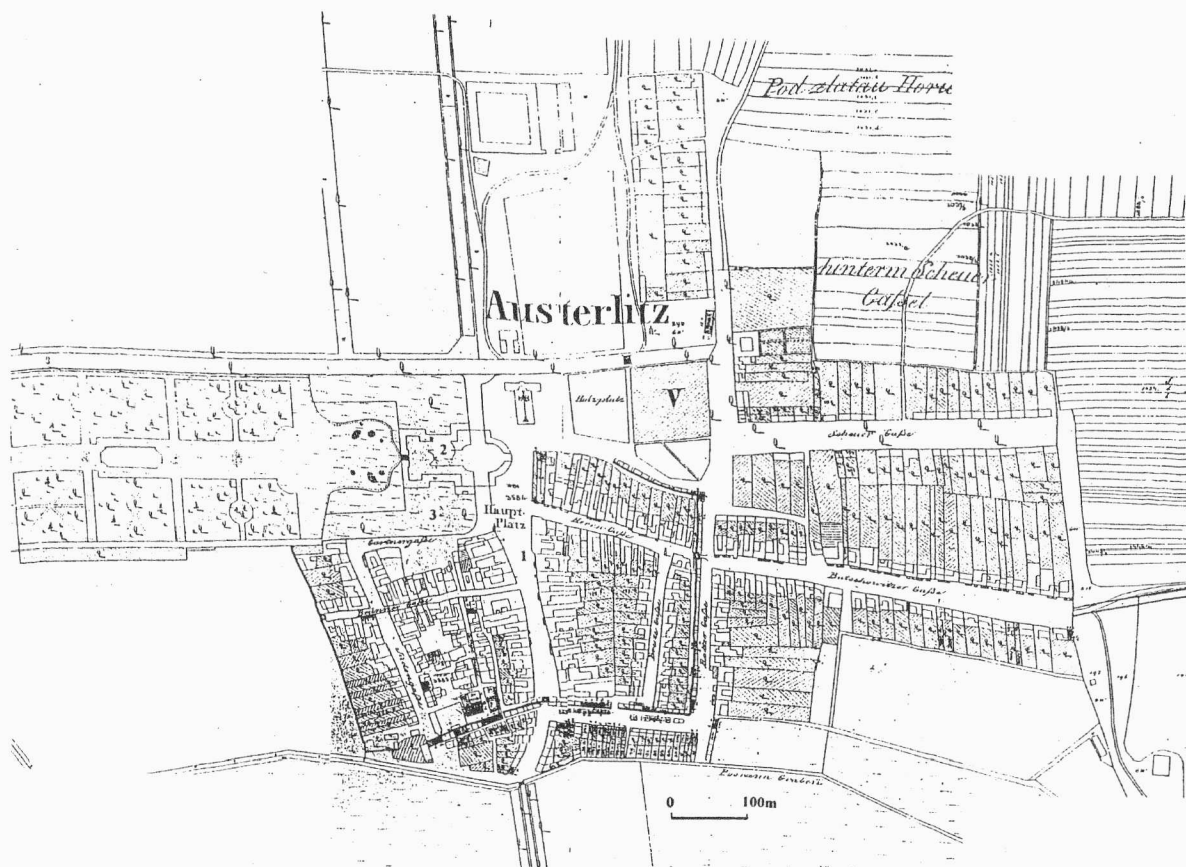
Obr. 7. Velká Bíteš. Mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1 až 4 - osídlení 1. pol. 13. stol., 5 - sv. Jan Křtitel.

Velká Bíteš (Gross Bitesch). Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - 4 - Besiedlung aus der 1. Hälfte des 13. Jh., 5 - St. Johann der Täuferskirche.

parcel (Poláček 1989; 1991; 1993b, c). Vzhledem k absenci jiných výzkumů se při dalších úvahách vychází jen z analýzy půdorysu města. Poloha na Haberské stezce podnítila patrně vznik rozšířené (tržní?) ulice ve východní části městského jádra. Na severu se přimykající obdélné náměstí bylo vysazeno ve 2. polovině 13. stol. či snad později, posléze město dosáhlo plochy 9,2 ha (Richter 1970, 145; Měřinský 1997b, 46 – 53). O intenzitě osídlení v daném prostoru svědčí nálezy z 12. – 13. stol. na předměstí Neustift (Poláček 1990b).

Asi jediná dvě založení Přemysla Otakara II. z 50. let 13. stol. představují dvě východomoravská města **Uherské Hradiště** a **Uherský Brod**. O zřízení prvního snad po kumánském vpádu r. 1253 vypovídá dvojice listin z r. 1257 a 1258 (CDB V/1,

218 – 220, č. 136; 245 – 248, č. 156). Na vyhlédnuté území ostrova v řece Moravě byli převedeni obyvatelé klášterní trhové vsi Veligrad (později zvané Staré Město) a královské vsi Kunovice, která měla rovněž právo trhu (obr. 9). Klášteru zůstala ve městě značná práva, zvláště jmenování rychtáře a pokuty veligradské části města. Farním chrámem zůstal sv. Michal ve Starém Městě. Město obdrželo brněnské městské právo, milové právo na zřizování krčem, dva týdenní a jeden výroční trh a tři předtím zeměpanské vesnice (Fischer 1952, 93, 165, 169, 205, 207; Kejř 1972, 212 – 217; 1979, 232, 233; 1998, 84, 120, 126; Verbík 1981, 90 – 96; Procházka – Sulitková 1984, 8; Žemlička 1998, 526). Snahy města omezit práva a příjmy klášterní vrchnosti zaznamenáváme přitom po celý středověk a raný novověk.

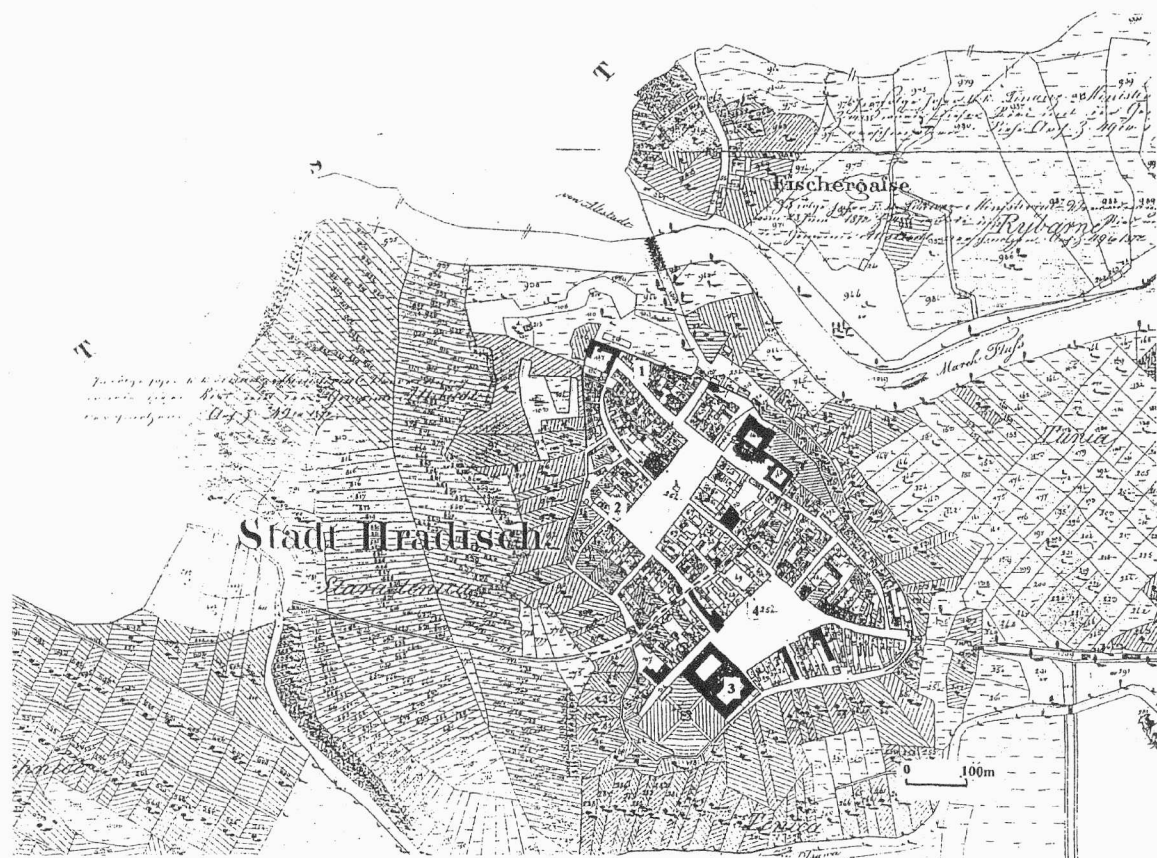
Obr. 8. Slavkov, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1 - náměstí se starším osídlením 11. - 14. stol., 2 - komenda německých rytířů, 3 - přibližné místo zaniklého kostela sv. Jakuba. Slavkov (Austerlitz). Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - Der Marktplatz mit der älteren Besiedlung des 11. - 14. Jh., 2 - Kommende der Deutschritter, 3 - vermutete Stelle der wüsten St. Jakobskirche.

Řada archeologických výzkumů doložila, že uherskohradištský ostrov na místě pozdějšího města byl osídlen v 8. – 9./10. stol. a pak jednorázově ve 2. pol. 13. stol., kdy zde máme zachyceny v zcela ojedinělém rozsahu půdorysy dřevěných domů sloupové konstrukce, v některých případech s doloženým vývojem od jednoduchých ke složitějším půdorysům bez podsklepení (Snášil 1983, 100 – 103; Procházka – Snášil 1984; Procházka 1996c, 128 – 130, 131 : 8, 133 : 9; Beroušek – Kováčik 1998). Ortogonální schéma parcelních bloků bylo přizpůsobeno nepravidelnému tvaru vymezené části říčního ostrova o ploše 16 ha. V půdorysu historického jádra lze rozeznat členění na veligradskou a kunovickou část, z nichž každá byla vybavena zhruba obdélným tržištěm.

Pro založení města **Uherského Brodu** vybral Přemysl Otakar II. dosti výjimečnou polohu v těsné blízkosti uherské hranice, kde však při přechodu říčky Olšavy existovala významná celnice na uherské cestě (obr. 10). Osada Brod, uvedená např. r. 1141 (CDB I, 116 – 123, č. 115), zatím nebyla spolehlivě lokalizována - z historického jádra města dosud pocházejí pouze nálezy počínaje 2. polovinou 13. stol. Za předchůdce královského založení lze však považovat dvě sídliště při západním a východním okraji pozdější lokace (Kučera 1902,

97, 98; Pavelčík 1972, 40; Procházka 1985, 139; Kohoutek 1996a, 373). Není však stále objasněno, kde leželo osídlení příslušné ke kostelu sv. Jana Křtitele, jehož prvního známého faráře lze hledat ve Vincentovi z listiny z r. 1248 (CDB IV/1, 246, 247, č. 148).

Zmínka v listině z r. 1256 pouze dokládá větší význam Brodu ve srovnání s okolními vesnicemi (CDB V/1, 146 – 149, č. 80), nicméně z privilegia Přemysla Otakara II. z r. 1271 pro opavské měšťany vyplývá pro Brod právo skladu, r. 1272 obdrželo město hlubčické právo a r. 1275 osvobození od cel (CDB V/2, 275, 276, č. 647; 321, 322, č. 682; 456, 457, č. 781). Městský půdorys vytýčený na svázné terase na ploše 28,5 ha patří svým ortogonálním rozvržením k nejpravidelnějším na Moravě, farní kostel stojí na jižním okraji. Centrální obdélné náměstí s blízkými hodnotami rozměrů jednotlivých stran bylo druhotně rozděleno na dvě části vložním čtyř bloků domů ve 2. pol. 14. či na počátku 15. stol. (Kohoutek 1996a, 381, 382; 1996b; Hosák – Zemek 1972, 59). Na severním okraji stával hrad, na východním okraji vznikl snad již r. 1262 dominikánský klášter (Plaček 1997, 201, 204; Kohoutek 1996a, 374 – 378). Četné záchranné výzkumy neprokázaly starší osídlení území historického jádra než z 2. poloviny 13. stol. Nejstarší

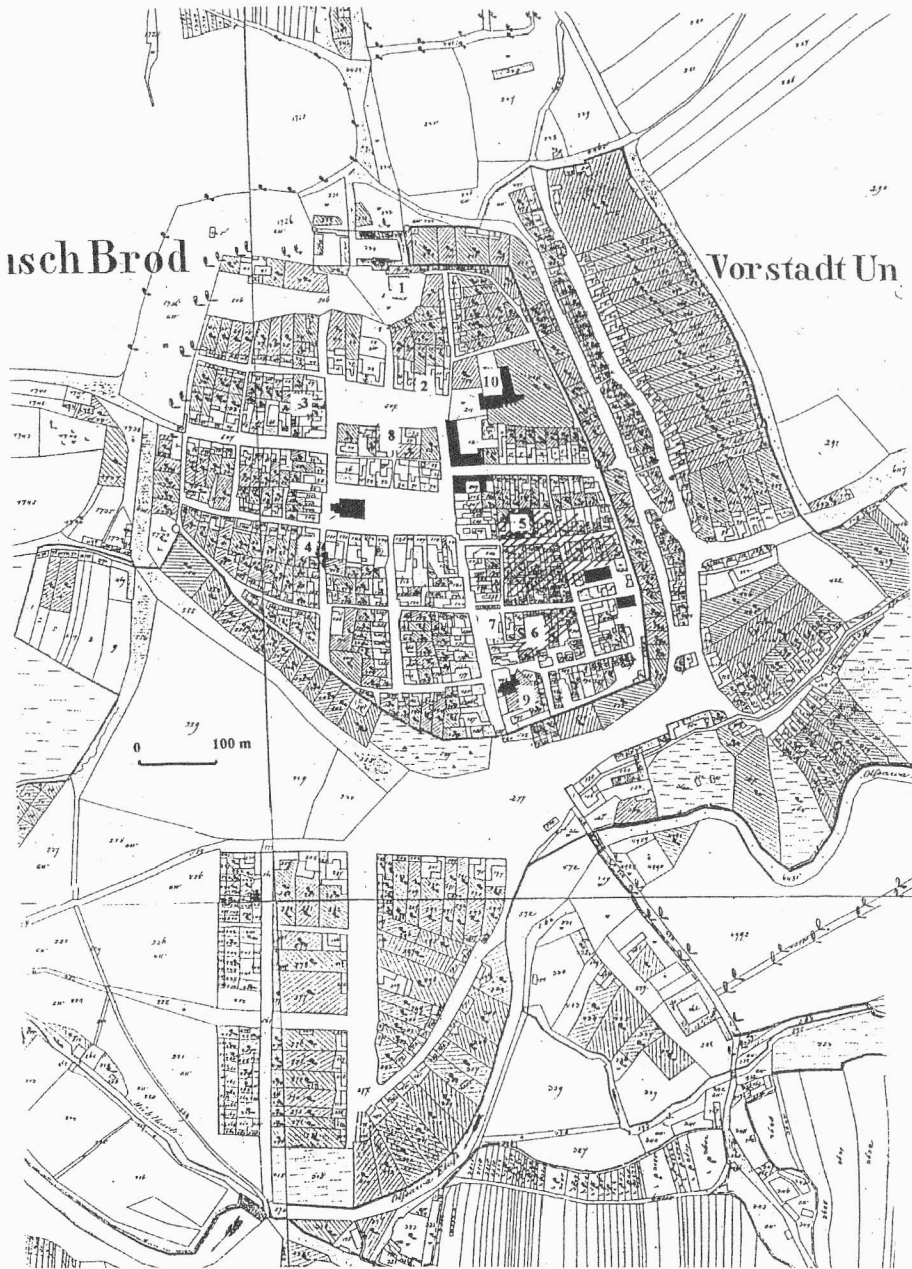
Obr. 9. Uherské Hradiště, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. Přerušovanou čarou vyznačen mlýnský náhon, dělicí veligradskou (severně) a kunovickou (jižně) část města; 1, 2, 3 - zkoumané plochy se zjištěnými půdorysy domů z 13. stol., 4 - místo zaniklého kostela sv. Jiří. Uherské Hradiště (Ungarisch Hradisch), Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. Unterbrochene Linie - Mühlgraben, der den Veligrader (nördlich) und Kunovitzer (südlich) Teil der Stadt trennte. 1, 2, 3 - archäologisch untersuchte Flächen, wo Grundrisse der Häuser des 13. Jh. festgestellt wurden, 4 - Stelle der vergangenen Kirche von St. Georg.

osídlení se soustřeďuje do prostoru náměstí a přilehlých ulic (Soukenická, Jirchářská, bratří Lužů, Komenského). Lze soudit, že v předhusitském období nebyl Uherský Brod zcela osídlen po celé ploše uzavřené fortifikací. Na rozdíl od blízkého Uherského Hradiště se v Brodě, ležícím mimo inundaci, běžně od 2. poloviny 13. stol. hloubily pod dřevohliněnými domy sklepy, doloženy jsou i vydřevené jímky, studny a hnojiště. Převážně spalitelný stavební materiál převažuje ještě ve 2. polovině 15. stol. (Pavelčík 1971; 1972; 1981; Opravil 1976; Procházka 1984a; 1985, 139; 1987; 1994; Kohoutek 1996a, 381, 382).

Z těch od počátku nekrálovských založení, která v důsledku translace nedosáhla statutu plnohodnotného města, si krátce povšimneme dvou klášterních trhových vsí, Veligradu a Žďáru – Starého města. **Veligrad**, po založení blízkého Uherského Hradiště zvaný také „Starým Městem“, lze spojit s aktivitou velehradských cisterciáků v první čtvrtině 13. stol. Ves Veligrad v neznámé poloze se sice uvádí již r. 1141 (CDB I, 116 – 125, č. 115), „villa forensis“ nebo „burgus“ Veligrad se ale objevují až r. 1220 a 1228 (CDB II, 179 – 181, č. 195;

319 – 323, č. 321). Do rozvoje lokality, která nepochybně směřovala k poddanskému městečku či městu, zásadně zasáhlo založení královského města Uherského Hradiště na protějším břehu Moravy v 50. letech 13. stol., neboť sem byla převedena část veligradských obyvatel, nicméně osídlení se udrželo (srov. Hurt 1934, 33 – 50; Verbík 1981, 84 – 86; Kejř 1972; 1987; 1998, 78, 79, 208). Velmi rozsáhlé archeologické výzkumy doložily intenzivní osídlení z 13. a 14. stol., opevněné dřevohliněnou hradbou, v jádru dnešního Starého Města na ploše asi 5 – 6 ha. Z dokladů výrobní činnosti před pol. 13. stol. lze uvést zejména vápenictví a hrnčičství, v zástavbě dominovaly povrchové či jen nepatrně zapuštěné stavby s hliněnými pecemi (Hrubý 1965, 228 – 232; Michna 1970, 69 – 71, 76; Snášil 1978; 1979; 1980; 1982; 1983, 98 – 100; Snášil – Procházka 1980; Novotný 1985; Galuška 2000, 105 – 117).

Žďár nad Sázavou – Staré město představuje na sledovaném území jedinou zkoumanou trhovou ves, která úplně zanikla v důsledku přeložení. Byla vysazena po r. 1252 při zhruba současně vzniklém cisterciáckém klášteře, fundaci významného šlech-

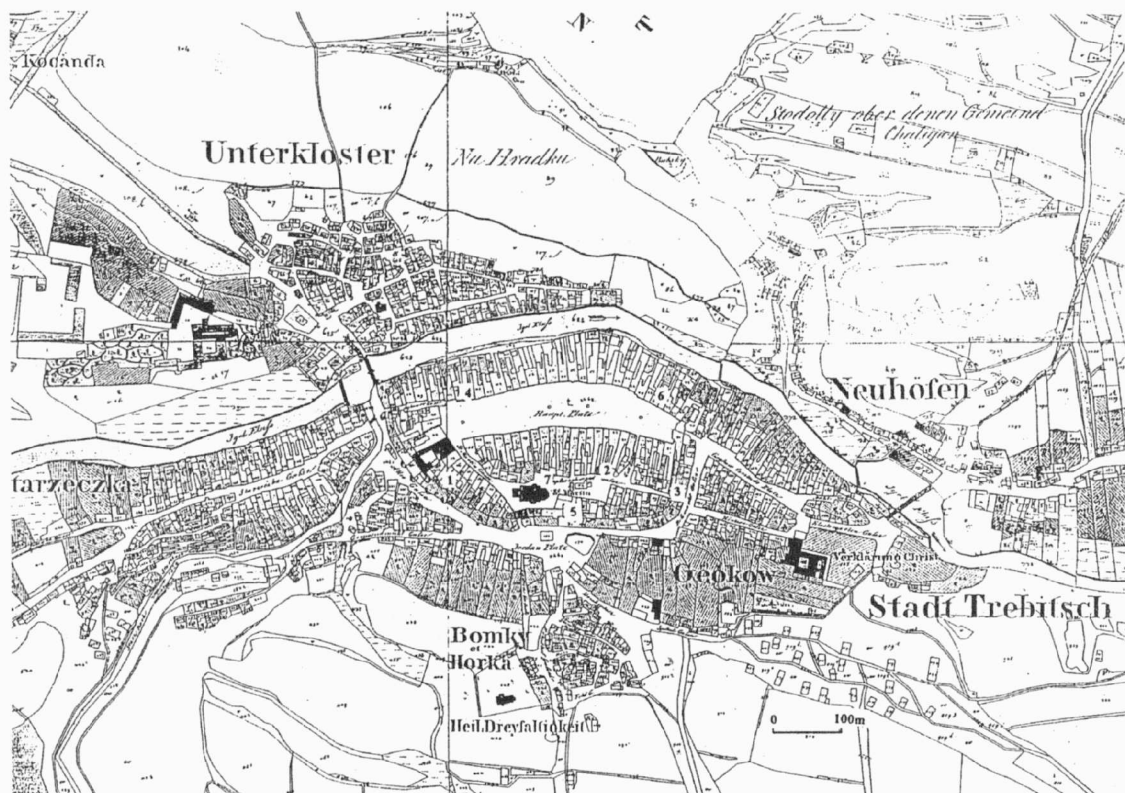
Obr.10. Uherský Brod, mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1 - místo někdejšího hradu, 2 až 8 - nejvýznamnější výzkumy s osídlením 13. stol., šrafovane soustavneji sledovaná plocha v jihozápadní části města, 9 - sv. Jan Křtitel, 10 - dominikánský klášter.

Uherský Brod (Ungarisch Brod), Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - Stelle der ehemaligen Burg, 2 - 8 - bedeutendste Ausgrabungen mit Besiedlung des 13. Jahrhunderts, 9 - St. Johann der Täuferskirche, 10 - Dominikanerkloster. Schraffiert - systematisch verfolgtes Areal im südwestlichen Teil der Stadt.

tice Bočka z Perneku v kolonizovaném česko-moravském pomezí. Opat Winrich z Waldsas nechal po r. 1267 nejstarší žďárské „forum“ přeložit do míst nynějšího města Žďár (Ludvíkovský 1964, zvl. 184 - 191, 220, 221). Známa lokalita, ležící na pravobřeží Sázavy na mírně svážném návrší v blízkosti vydatného pramene, byla v letech 1971 - 1972 a 1996 - 1999 podrobena archeologickému výzkumu (Richter 1974; 1975, 252, 253; Geisler - Zatloukal 1999; Zatloukal 1999). Bylo zjištěno, že osadu tvořila patrně oboustranná ulicovka, jejíž parcely

byly orientovány kolmo na komunikaci vedoucí do údolí. V zástavbě se objevují nadzemní sloupové i zahloubené, resp. podsklepené domy i výrobní objekty.

Jiná „villa forensis“, **Tišnov**, tentokrát založená na panství blízkého kláštera cisterciáků Porta coeli, byla již ve 30. letech 13. věku větším sídlištěm s farním kostelem, výše zmíněný termín byl užit r. 1240 (CDB, III/2, 355, č. 260). Přes intenzivní povrchové průzkumy ovšem i u Tišnova nevíme nic o osídlení před počátkem 13. stol., zatím

Obr. 11. Třebíč. Mapa stabilního katastru z 1. pol. 19. stol. 1 až 6 - nejvýznamnější plochy se zjištěným osídlením 1. pol. 13. stol., 7 - sv. Martin.

Třebíč (Trebitsch). Karte des stabilen Katasters aus der 1. Hälfte des 19. Jh. 1 - 6 - bedeutendste Flächen, wo Besiedlung aus der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts festgestellt wurde, 7 - St. Martin Kirche.

jen ojedinělé keramické nálezy napovídají, že starší ves 10. – 12. věku mohla být situována někde v blízkosti Dolního (Komenského) náměstí. Bouřlivý rozvoj již během první poloviny 13. stol. dokládají stopy sídelních aktivit, zachycené jak v prostoru obou hlavních náměstí městečka a v okolí farního kostela, tak v dlouhých předměstských ulicích při hlavní komunikační trase. Obraz zástavby zahušťují nálezy 2. poloviny 13. stol. v okrajových částech městečka. Jeho složitý půdorys má zjevně vývojový ráz, nicméně z větší části zřejmě vznikl již do konce 13. stol. (Doležel 1995, 208 – 212; 1999b).

Z dalších klášterních lokací si zaslouží pozornost **Třebíč** (obr. 11). Rozsah osídlení z 11. – 12. stol., souvisejícího s benediktinským opatstvím, založeným podle listinného falza z 12./13. stol. moravskými úředními knížaty r. 1101 (Bretholz 1923, 257 – 263) není zatím znám. Staré nálezy i nové výzkumy, a to i v okrajových polohách na jihovýchodě a jihozápadě historického jádra, jakož i v předměstí Jejkov zato svědčí o intenzivním osídlení celého později opevněného areálu města již hluboko v 1. polovině 13. stol.

Nejstarší osídlení se projevuje sloupovými či kúlovými jamkami i dalšími výkopy a vrstvami, snad o něco mladší je polozapuštěný objekt pova-

žovatelný za zemnici nebo sklep dřevohliněného domu, který zanikl ve 14. stol. Zásadní význam mají dendrodata „krátce po 1205 a 1213“ z kůlů, tvořících součást nejstaršího horizontu osídlení v domě č. 25 na Karlově náměstí (Měřinský 1986, 247, 248; Poláček 1990a; 1993a; Obšusta 1999a, 135; 1999b; 2000, 189). Městský ráz lokality prozrazuje až listina z r. 1277, uvádějící dům měšťana Heřmana, který snad prokázal klášteřu jisté služby v souvislosti s městem (CDB V/2, 554, 555, č. 843; nepřesně Uhlíř 1977, 27, 28). R. 1335 markrabě Karel udělil městu výsadu opevnit se do tří let zdmi a příkopy, jakož i znojemské městské právo (CDM VI, 58, 59, č. 78). Půdorys města o ploše 9,5 ha se přizpůsobil poloze v ohbí řeky Jihlavy, jádro tvoří obdélné náměstí. Určitou záhadou je stále vznik západního předměstí Stařečka (Altstatt), podle některých, nicméně archeologicky nepotvrzených názorů předchůdce města (Sameš 1935, 32, 33; Uhlíř 1977, 22, 24).

Dalším z velkých poddanských měst byl ve středověku **Moravský Krumlov**, jehož jméno prozrazuje souvislost s polohou v zákrutu řeky Rokytne. Jde nepochybně o založení pánů z Obřan, poprvé zde uvedených r. 1289, jejichž hrad stojí dodnes na přístupové šíji (CDM V, 289, 290, č. 41). Starší nálezy 11. – 12. stol. lze lokalizovat na jiho-

východ plošiny. Dochovaná architektura v jádru pozdně románského farního kostela i zatím nečetné výzkumy na někdejších předhradí a na severozápadním a severním okraji města s přihlédnutím ke starším nálezům dosvědčují spíše výrazný rozvoj osídlení od přelomu 13. a 14. stol. (Novotný 1959; Samek 1999, 585 – 588; Malík – Peška 1994; Himmelová 1997b; Procházka 2000a). Již na sklonku 13. stol. zde zjišťujeme komendu německých rytířů (CDM V, 5, č. 5). K rozvoji sídliště, patrně již před polovinou 13. stol. s určitými centrálními funkcemi (fara, trh?), přispěla především jeho role hospodářské opory významné panské rezidence, od 2. desetiletí 14. stol. hlavního sídla nejvyššího maršálka království Jindřicha z Lipé a jeho potomků. Nedoloženou hypotézu o královském založení (Plaček 1991, 146; 1996, 245 – 247) evokoval zřejmě v zásadě ortogonální půdorys na ploše 15,4 ha s obdélným náměstím, modifikovaný pouze kapkovitým tvarem ostrožny, ohrazený snad do poloviny 14. stol. („villa murata“ – CDM VIII, 194, č. 259). Město, některými znaky soupeřící v předhusitské době s blízkými markraběcími Ivančicemi, nicméně asi nebylo ještě ve 14. stol. zcela zastavěno. Svědčí o tom jak výsledky výzkumu č. 32 v Palackého ulici, tak i poloha městského špitálu, udávaná k r. 1346 „pod městem“ a 1355 „před městem“, ač byl tento objekt situován v rámci hradeb (CDM VII, 507 – 509, č. 688; Sloschek 1934, 42).

Teorie geneze **Mikulova**, jednoho z největších poddanských měst na středověké jižní Moravě (r. 1414 měl 430 domů; Bretholz 1930) na samé rakouské hranici se opírá výlučně o analýzu půdorysu při absenci archeologických výzkumů. Krystalizačním jádrem byl patrně zeměpanský hrádek z 2. poloviny 11. – 12. stol. (Novotný 1977), převedený r. 1249 na pány z Liechtensteina (CDB IV, 258 – 261, č. 157; 285, 286, č. 174). Půdorys města vývojového rázu skrývá patrně nejstarší českou ves, hledanou v místě vidlicovitého vstupu cesty od Brna a Měnína. Německá ves se hledá na jihovýchodě při cestě na rakouskou Lávu, kde vznikl další vidlicovitý útvar s druhým výstupem rovněž do Dolních Rakous. Není jasné, kdy vzniklo nevelké centrální náměstí obdélníkového půdorysu. Z rozsáhlého sídliště, r. 1279 nadaného týdenním a r. 1366 výročním trhem (Bistřícký et al. 1991, 31, 32, č. 10; 150, 151, č. 94) bylo až v 2. polovině 16. stol. vyděleno opevněné jádro o ploše 6,7 ha. Lze uvažovat o vytvoření institucionálního poddanského města nejpozději v 1. pol. 14. stol. (Richter et al. 1971, 58 – 67, 101, 102; Kuča 1998, 879 – 886; Samek 1999, 482 – 484, 490).

Zajímavým vývojem prošla východomoravská **Strážnice**, jejímž krystalizačním centrem byl snad původně zeměpanský hrad, založený Přemyslem Otakarem II. Po r. 1270 vzniklo tzv. Staré město s protáhle obdélným náměstím v ohybu řeky Moravy asi jako ves s trhem, jejíž rozvoj nastal až ve 14. stol. za vlastnictví pánů z Kravař. Počátkem

15. stol. měla lokalita již nepochybně status poddanského města. R. 1435 bylo východně původního jádra, na ploše s doloženým osídlením od 12. stol., založeno Nové město blíže k hradu. V následném vývoji se obě části spojily další zástavbou a po r. 1541 byl celý areál opevněn (Plaček 1984).

Nejmenší z vybraných lokalit, do vlastnictví olomouckých biskupů spadající **Modřice**, patří k těm výjimečným případům v kategorii malých městeček, jejichž intravilány i extravilány jsou soustavně zkoumány. Je prokázáno, že předchůdci nynější lokality ve zvýšené poloze na hraně nivy Svatky se v 11. – 12. stol. nacházeli východně v inundaci Svatky a jižně při prameništi (Kos 1995; Matějčková 1998; nepubl. povrchový průzkum R. Procházky). Na počátku 13. stol. se osídlení přesouvá do míst nynějšího náměstí, západně od nějž je založen dosud zčásti dochovaný románský kostel sv. Gotharda (farář Vilém r. 1222 - CDB II, 226, 227, č. 236). Pravděpodobně již za biskupa Roberta (1202 – 1240) zde existovalo sídlo neznámého charakteru (dvorec?), za jeho nástupce Bruna před r. 1274 přebudované na hrad (CDB V/2, 399 – 401, č. 738). Ještě r. 1268 jsou Modřice označovány jako ves (villa – CDB IV/1, 122 – 124, č. 556). V první čtvrti 14. stol. se zde zmiňují dvě krémy, r. 1340 je již potvrzena existence městečka (Lechner 1902, 3; CDM VII, 194, č. 267). Městečko při obchodní cestě Brno – Mikulov tvořilo především protáhlé trojúhelné náměstí s navazujícím osídlením při zmíněných komunikacích. Archeologicky je osídlení 1. poloviny 13. stol. doloženo na severní straně tržiště a jižně kostela v okolí předpokládaného hradu, překvapivý nález pohřebiště z poloviny 13. stol. na jihozápadním okraji náměstí však nasvědčuje stabilizaci půdorysu nejdříve v pokročilé 2. polovině 13. stol. a dokonce nelze vyloučit posun severní fronty náměstí ještě po 15. stol. (Měřínský 1980; 1984, 356; Unger 1998a; Procházka 1999b, c).

K počátkům středověkých městských obcí v širším brněnském regionu

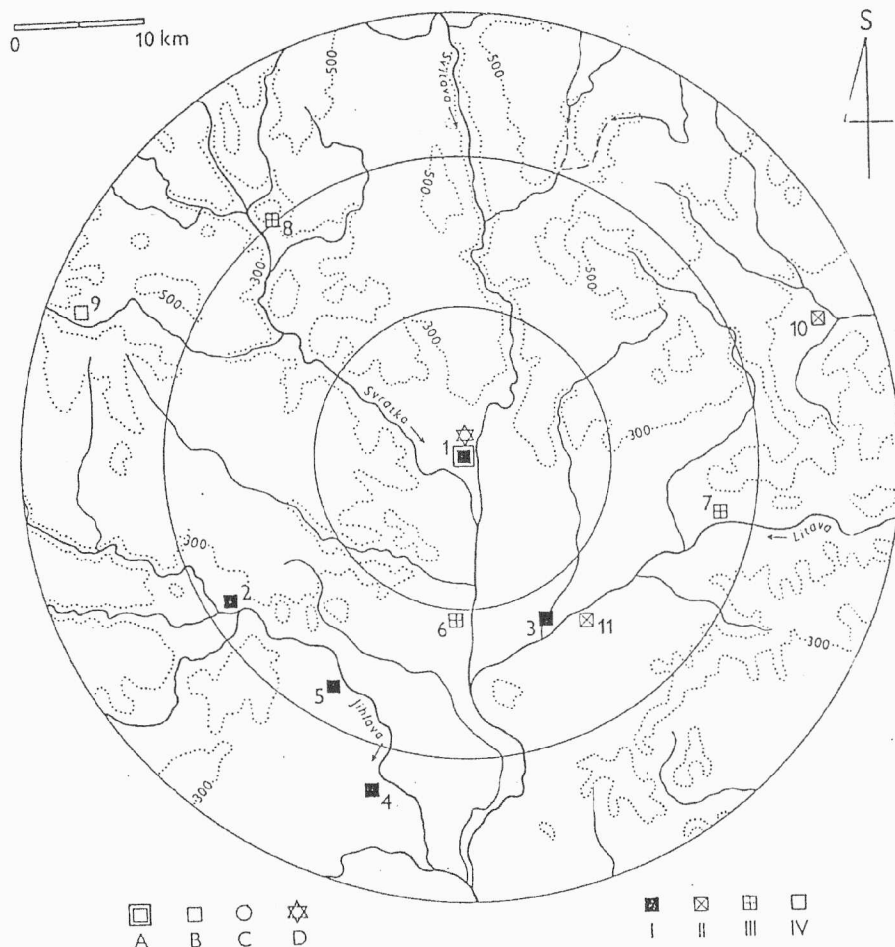
Vedle selektivního zkoumání souboru nejvýznamnějších nebo podle rozličných kritérií zvolených lokalit, rozložených v rámci rozsáhlých prostorových struktur, se jako další metodický postup při studiu geneze středověkých měst nabízí komplexní výzkum v určitém užším geografickém segmentu, zejména jedná-li se o historickým vývojem přirozeně determinované a utvářené teritorium. V rámci poznávání procesu středověké urbanizace na jižní Moravě představuje takovýto pokus předběžné vyhodnocení vzniku vrcholně středověkých městských obcí v širším regionu či přímo zázemí Brna jako vůbec nejrozvinutějšího městského sídliště v jižní polovině někdejšího moravského markrabství. Tato kapitola vychází z podrobné materiálové studie autora (Doležel 2000), z níž uplatňuje nejpodstatnější zjištění několikaletého výzkumu

s důrazem na základní vývojové tendence sledované oblasti.

Již pouhé definování regionů jednotlivých českých a moravských středověkých měst ve smyslu ekonomickém, sídelním i sociálním a vymezení jejich hranic a jednotlivých zón předpokládá ve většině případů zevrubné zkoumání jak měst samých, tak jejich širšího okolí. Předběžně stanovení určitého území na základě exaktně daných prostorových kritérií lze přitom považovat jedině za pomocný metodický krok. Jen u malé menšiny městských osad na Moravě byla totiž působnost jejich centrálních ekonomických funkcí právně zakotvena udělením milových výsad různého a proměnlivého zaměření (srov. Bakala 1973, zvl. 131 – 132). Okruh jedné „dlouhé“ míle (okolo 11,225 km – srov. např. Sedláček 1923, 8, 32, 184 – 185, 286; Švábenský 1981, 81 – 83) však přesto bývá ve většině případů přes všechny výhrady volen jako základní geografický rámec vlastního městského regionu, jakkoliv ani u lokalit výslovně vybavených touto milostí vždy nemusí odrážet reálnou hospodářskou a mocenskou situaci (např. Tomas 1979a; 1979b, 70; 1985, 33; Ježek 1997, 317, pozn. č. 11; Klápště 1997, 327). Brno ale patří mezi ta města, kde takovéto určení prvé, vnitřní městské zóny může mít své plné opodstatnění – králův zákaz provozování krčem v distanci jedné míle od brněnských hradeb obsahuje již privilegium z roku 1243 (viz výše). Další, vnější teritorium vlivu města Brna, s pásem městských osad zapojených do širšího brněnského trhového a obecně kontadiálního okruhu, bylo pak ale nutné pracovně vymezit na základě obecnějších kritérií, především praktické dostupnosti jednotlivých lokalit. Jedním ze základních faktorů, který umožňoval intenzivní každodenní vzájemný kontakt a běžné návštěvy kupříkladu týdenních trhů, byla jistě dosažitelnost určitého místa z Brna v jednom dni pěší cesty, s možností zpětného návratu ještě téhož nebo příštího dne. S přihlédnutím k teoretickým modelům areálů dostupnosti (např. Roper 1979; Wagstaff 1988), reálným odhadům (Denecke 1986, 217; Ohler 1993³, 141) i k přímým dokladům dobových pramenů lze předběžně za takovou oblast považovat území o rozloze 1 590,4 km² v okruhu do dvou mílí, tedy zhruba 22,5 km od středověkého Brna v hradbách. Region v distanci od dvou do tří mílí (přibližně 33,7 km, plocha 3 573, 2 km²) je pak možné dle více indicií považovat za širší brněnské zázemí, jehož městské a trhové osady tvořily zároveň již druhý, vyšší stupeň urbanistické struktury v pojetí J. Tomase (1979a, 75 – 76). V takto předběžně vymezeném urbánním regionu leží Brno jako centrální bod oblasti na rozhraní dvou odlišných geomorfologických soustav (obr. 12). Pro celé vymezené území je proto příznačná dualita přírodního prostředí, s poměrně ostrými přechody a kontrasty. Zatímco od severu a západu lemují vlastní Brněnskou kotlinu zvýšené, dodnes zalesněné svahy Dražanské, Brněnské a Českomoravské vr-

choviny se střední nadmořskou výškou až 517,2 m, málo úživnými půdami a drsnějším podnebím, na jižní a východní stranu se plochý terén široce rozevírá do vněkarpatských sníženin Dyjsko-svrateckého úvalu a Vyškovské brány, průměrně 175,2 – 281 m n. m., s úrodnými černozeměmi a hnědozeměmi na spraších a příznivým teplým klimatem (Demek et al. 1987, 34, 36 – 37, 88; Demek 1992, 15 – 24, 30 – 31, 37 – 38). Toto celkové rozčlenění regionu tak bezpochyby již na prahu vrcholného středověku vydělovalo jednak jižní a východní brněnské zázemí, svojí rozvinutou zemědělskou produkcí schopné stimulovat jak rozvoj místních trhů, tak následně vznik hustší sítě lokálních i širších městských center, jednak rozsáhlá území nepřilíhající úrodných vrchovin na severu a severozápadě, kde spíše pasivní bilanci ve výrobě potravin musely vyvažovat další hospodářské aktivity. Ekonomika zdejších městských osad, ve větší míře vázaná na utváření jednotlivých feudálních dominií, byla proto postavena vedle zemědělství spíše na drobných řemeslech pracujících pro venkovské zázemí a specifických řemeslných oborech, zvláště soukenictví. Podstatnější vliv ani na utváření středověké sídelní struktury, ani na vznik příslušných výrobních odvětví neměly relativně omezené zdroje nerostných surovin v oblasti, když ani ložiska železných rud v severovýchodním a severozápadním brněnském okolí nepokrývala patrně více než místní spotřebu (srov. např. Krejčíř – Štrejn 1962, 223, 226 – 228).

Jak se zdá, byla role předlokačních sídelních aglomerací při střediscích přemyslovské „hradské“ správy 11. a 12. století při zrodu nejstarších městských a trhových obcí na středověkém Brněnsku poměrně nevýrazná, oproti situaci kupříkladu ve vlastních Čechách (Žemlička 1978, zvl. 575 – 583; Velínský 1989, 67 – 81). Přímou prostorovou i časovou kontinuitu, současně provázenou nezbytnou urbánní restrukturalizací, lze do jisté míry prokázat jen u Brna (viz výše s lit.). U Ivančic jako jediného dalšího hypotetického kastelánského hradu brněnského údělu chybí jakékoliv archeologické poznatky, byť lze mladohradištní osídlení hledat v západní části města (Doležel 1995, 203 – 204; v tisku). Obdobně tomu však bylo i v případě dalších správních ústředí, která sice později patřila k širšímu brněnskému regionu, v raném středověku ovšem náležela již k olomouckému či znojemskému údělu. Nic určitějšího tak nelze zatím říci ani o vztahu vrcholně středověkého města Vyškova ke stejnojmennému sídlu přemyslovského kastelána Jakuba z počátku 13. stol., které však již také bylo náhradou za dřívější, 5 km blízko položený kastelánský hrad v Pustiměři, panovníkem postoupený olomouckým biskupům (viz výše; Doležel 1995, 204 – 207). V některých jiných případech se sice buď přímo na místě nebo v prostoru předhradních osad později vyvinula drobná městečka (prvou eventualitu reprezentuje patrně Pravlov, druhou Pustiměř a asi i Strachotín), důkazy o bezprostřední

Obr. 12. Městské zřízení na širším Brněnsku k roku 1253. Jednotlivými kružnicemi vyznačeny obvody jedné, dvou a tří milí od středu Brna (11,225 km; 22,45 km; 33,675 km). Kategorizace lokalit: A - plně dotvořené institucionální právní město; B - městečko; C - tržová ves; D - přítomnost židovské komunity. Typy městských vrchností: I - zeměpán; II - olomoucké biskupství; III - řádové duchovní instituce; IV - šlechta. 1 - Brno; 2 - Ivančice; 3 - Měnín; 4 - Pohořelice; 5 - Pravlov; 6 - Rajhrad; 7 - Slavkov; 8 - Tišnov; 9 - Velká Bíteš; 10 - Vyškov; 11 - Žatčany. Stadtverfassung in breiterer Brünner Region zum Jahr 1253. Einzelne Ringe verzeichnen Ein- Zwei- und Dreimeilenumkreise von der Brünner Stadtmitte (11,225 km; 22,45 km; 33,675 km). Kategorisierung der Siedlungen: A - vollentwickelte institutionelle Rechtsstadt; B - Markt; C - Marktdorf; D - Anwesenheit der Judenkomunität. Obrigkeitstypen: I - Landesherr, II - Olmützer Bistum; III - Kirchenorden; IV - Adel.

časové a funkční souvislosti však prozatím rovněž nejsou k dispozici. Jiný významný kastelánský hrad Rokytná ovšem v průběhu druhé poloviny 12. stol. zanikl prakticky bez nástupce a budoucí městské založení Moravského Krumlova 1,7 km jihozápadně bylo více odrazem obecně působících geograficko-společenských faktorů než vědomé návaznosti (přehled s lit. Procházka 1993b). Terénní prospekce může sice celou situaci poněkud změnit, vcelku se však zdá, že pokud se při genezi městského zřízení na Brněnsku navazovalo na primární centrální sídelní struktury raného středověku, šlo spíše o mladší mezičlánky správního a mocenského systému, vzniklé po kritickém období rozpadu

úředlné organizace po polovině 12. věku, než o tradiční „břetislavská“ ústředí 11. století (nejnověji Jan 1999b). Malá ustálenost a tedy i ekonomická slabost těchto útvarů pak mohla negativně působit právě při jejich možné přeměně na právní městské obce.

Vlastní proces urbanizace středověkého Brněnska do konce přemyslovského období roku 1306 lze rozdělit v návaznosti na celospolečenské vývojové tendence do dvou poněkud odlišných etap, když periodu vzniku nejstarších městských obcí v Čechách a na Moravě ukončilo v zásadě úmrtí krále Václava I. r. 1253 (srov. Kejř 1969, 86; 1998,

42, pozn. 174) a následné kvalitativní změny za vlády Přemysla Otakara II. a Václava II. znamenaly ve výstavbě městské sítě významný posun.

Do poloviny 13. stol. lze na širším Brněnsku, v okruhu tří milů od samotného Brna (tedy na ploše cca 3 573,2 km²) předběžně uvažovat o jednácti osadách, které disponovaly určitými prvky vrcholně středověkých „institucionálních“ městských obcí, zejména právem trhovým jako nejzákladnějším městským právem vůbec (srov. souhrnně Kejř 1998, 17 – 44; k atributu trhových výsad Haas 1958, 154 – 164; Kejř 1987, 33; 1998, 144 – 146, 197 – 222). Při eliminaci současné existence Měňína a Žatčan jako trhových míst a po započítání Brna připadalo tedy na jednu takovou lokalitu průměrně 357,3 km² okolní „ploché“ země, což svědčí při porovnání s obdobnými údaji pro širší teritorium Čech a Moravy na konci celého přemyslovského období o relativně vysokém stupni urbanizace regionu již v počáteční fázi (srov. např. Hoffmann 1990, 272 – 273; 1992, 85 – 86; Smetana 1995, 23 – 24). Pokud by se vzaly do úvahy městská a trhové osady pouze na vlastním užším Brněnsku, tedy do vzdálenosti dvou milů od brněnských hradeb (celkem 1 590,4 km²), dosáhla by tato hodnota dokonce pouhých 227,2 km². Nešlo ovšem samozřejmě o kvalitativně homogenní a rovnoměrně dislokovanou strukturu. Naopak, do podoby skutečného plnoprávního města přerostlo z formy staršího prekomunálního suburbia před rokem 1253 z celé skupiny jedině **Brno** (Procházka 2000c). To se jak svým právním vybavením, tak vlastním urbanismem řadilo mezi výjimečná nejrannější regulérní městská centra celého českého státu. O významu brněnské městské obce dostatečně svědčí fakt, že stejně jako v případě Starého Města pražského okolo roku 1240 stavěná kamenná hradba uzavřela plochu o rozloze přibližně 36,4 ha, tedy největší moravský městský areál 13. stol. (kromě již uvedené lit. viz Švábenský 1995, 261 – 263; Kuča 1996, 272 – 282).

Velmi časně, byť omezené udělení milové výsady samotnému Brnu roku 1243 bezesporu ovlivnilo proces vytváření menších městských lokalit v těsnějším brněnském zázemí (obecně nejnověji Kejř 1998, 180 – 185). Rozhodující dopad zde však měl zcela určitě samotný hospodářský potenciál Brna, vylučující sám o sobě vznik městských osad v blízkém okolí (souhrnně Švábenský 1994). Skutečně také v okruhu jedné „dlouhé“ míle od brněnských hradeb neexistovalo do roku 1306 žádné institucionální město, městečko či trhová ves, naprostou výjimkou byly Modřice (7 km jižně Brna), které však stabilizovaného statutu poddanského městečka dosáhly nejspíše až v první polovině 14. stol. (viz výše). Ve větší distanci od jedné do tří milů však naproti tomu obepnul brněnské centrum postupně celý prstenec „satelitních“ urbánních útvarů, bezprostředně svázaných s ústřední brněnskou aglomerací širokým spektrem vzájemných

vztahů. U těchto dalších sídlištních uskupení šlo ovšem před rokem 1253 bez výjimky spíše o městská založení či trhové lokace v zárodečném, počátečním stádiu, jejichž následný vývoj šel nejrozličnějšími cestami a kde kvalitativní znaky získané v období první poloviny 13. stol. tvořily pouze základnu příštích sídelních procesů. Stále poněkud záhadnou zůstává v této souvislosti otázka Měňína. Původně zeměpanská lokalita ležící 13,5 km jihovýchodně Brna byla podle dokladu z r. 1248 vybavena trhem a sloužila jako odvolací stolice pro některá ponejvíce markraběcí města a městečka na Brněnsku, zvláště Ivančice, Pohořelice, Hustopeče a Rousínov, a to až do přesunu apelope do Brna markrabským nařízením r. 1350 (CDM VIII, 29 – 30, č. 60; Štarha 1983; Hoffmann 1983, 172; Flodr 1990, 276). Měňínem procházela ta trasa obchodní cesty z Rakous (a snad i další z Uher na Olomouc), již se dalo vyhnout Brnu, což se asi na nátlak tamějších měšťanů Jan Lucemburský snažil zamezit listinou z r. 1333 a jeho syn r. 1373 (CDM VI, 355, 356, č. 145; X, 215, 216, č. 193; Vermouzek 1974). V 1. polovině 13. stol. však mohl být vznik zeměpanského tržišního útvaru, nepochybně za účasti rakouských osídlenců, podmíněn snahou zachytit zisky ze severojižní trasy vyhybající se Brnu. Omezený význam Měňína nicméně dosvědčuje svolení panovníka k přenesení trhu do nedalekých Žatčan olomouckého biskupa r. 1248, byť asi skutečného nanejvýše dočasně (CDB IV/1, 253, č. 152). Až do novověku lokalita, nazývaná od 2. poloviny 14. stol. důsledně městečkem, nepřesáhla rozsah několika desítek domů soustředěných kolem protáhlého náměstí (Kuča 1998, 818), obdobně jako tomu bylo u některých krátkodobě existujících, brzy přeložených lokací typu Starého Mýta (Richter 1994). Je vysoce pravděpodobné, že šlo o lokaci raného 13. stol., v té době srovnatelnou s jinými tržišními centry na Brněnsku, jejichž vývoj později probíhal příznivěji (Ivančice). Skutečnost, že neporovnatelně méně významný Měňín mohl v právní oblasti alespoň ve 13. stol. konkurovat Brnu, je stále obtížně vysvětlitelná. Úvaha o stagnaci brněnského centra před r. 1222 jako příčině tohoto jevu (Wihoda 1999a, 28, 29) postrádá ve světle archeologických i písemných dokladů dle našeho názoru opodstatnění. Vzhledem k absenci jakéhokoliv písemného svodu měňínského práva a snadného převodu vyšší instance do Brna lze jen soudit, že šlo o právo stejného původu jako brněnské, tedy z babenberského okruhu (Weizsäcker 1937, 104). Měňín snad již v 1. polovině 13. stol. disponoval nějakým právním rukopisem (opisy rakouských privilegií?), z něhož vyvěrala jeho autorita. Lze tudíž soudit, že němečtí, resp. rakouští osídlenci samovolně přijímali rané právní vzory, které však byly rozvíjeny a posléze kodifikovány jen v některých nejvýznamnějších centrech (Brno, Jihlava). Více vědomostí o genezi Měňína snad přinese budoucí archeologická prospekce, prozatím je znám pouze jeden z článků starší sídelní struktury, mladohradištní sídliště 11. a 12. věku, situované

1,5 km jihozápadně od dnešního městečka (Freising 1932).

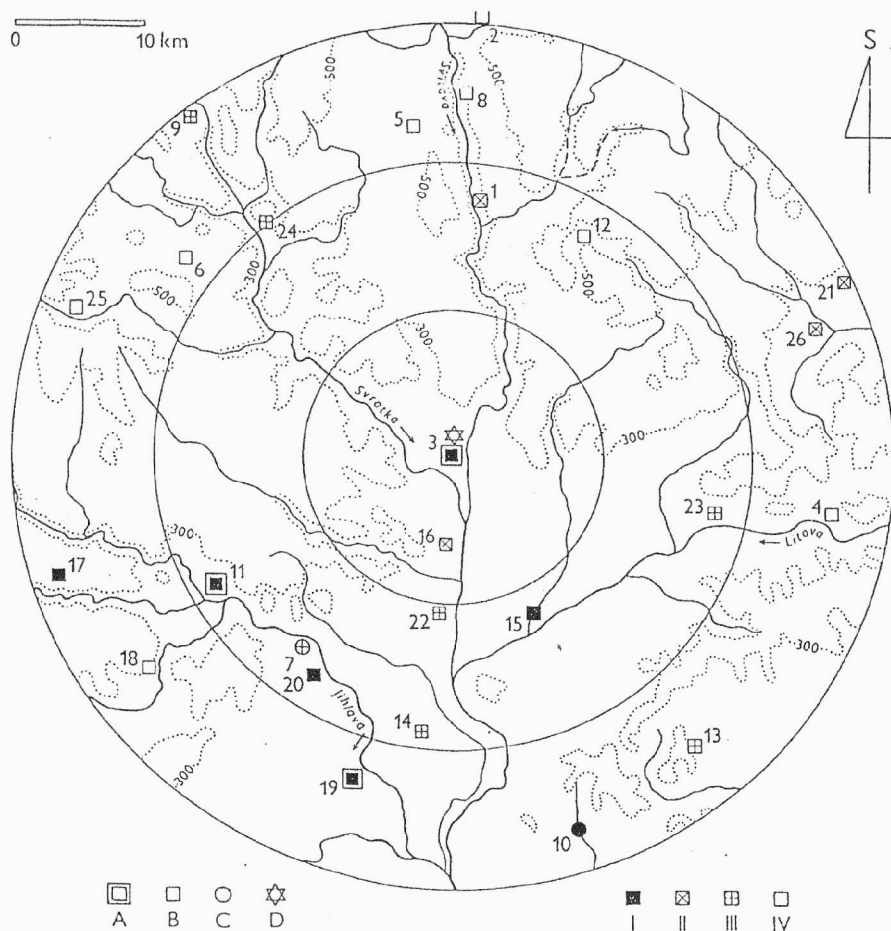
Vedle vlastních trhových výsad nového typu bylo podstatným rysem raně městských útvarů zejména specifické právní prostředí, zcela vyjímající obyvatele těchto lokalit z dosavadní působnosti krajských úřadů a přihlízející k právním a procesním zvyklostem nových osadníků. Z takovýchto trhových center první poloviny 13. stol., ležících na zeměpanské půdě, přerostly nicméně na širším Brněnsku pouze **Ivančice** a **Pohořelice** do konce 13. století v regulérní markraběcí města. Další ale zůstala na úrovni drobných komorních městeček, během dvacátých let 14. stol. převedených do majetků klášterů pod panovnickou opravou (**Měnin** se stal majetkem starobrněnských cisterciáček, **Pravlov** připadl dolnokounickým premonstrátkám). Jiné osady, vybavené patrně již určitými urbánními atributy, postoupil panovník ještě před polovinou 13. stol. do rukou šlechty nebo dalších duchovních institucí, pod jejichž vládou pak dorostly ve 14. stol. v hrazená poddanská města (ze šlechtických **Velká Bíteš**, dále biskupský **Vyškov** a řádu německých rytířů náležející **Slavkov**). Obě trhové vsi, vzniklé na zbožích velkých knížecích nebo královských klášterních fundací, dosáhly postupně pouze statusu otevřených klášterních městeček, i když **Tišnov** ženského cisterciáckého kláštera Porta coeli je možné považovat za kvalitativně i rozlohou daleko rozvinutější organismus než **Rajhrad**, náležející stejnojmennému proboštství břevnovských benediktinů. Jen ojedinělý byl mezi trhovými lokalitami první poloviny 13. stol. případ, kdy udělení trhových výsad panovníkem nevedlo v delší perspektivě k rozvoji centrálních neagrárních funkcí a osada klesla při blízké konkurenci dalších urbánních sídlišť na úroveň prosté vsi. Příkladem mohou být **Žatčany** olomouckého biskupa (Doležel 2000, 181, 183).

Vcelku tak tvořila trhová střediska, na Brněnsku vzniklá do konce vlády Václava I., páteř budoucí městské sítě regionu. Vzhledem ke značným rozdílům v úrovni rozvoje osídlení a tedy i různému ekonomickému potenciálu jednotlivých částí Brněnska té doby rovněž nepřekvapuje nerovnoměrnost teritoriálního rozmístění nejstarších neagrárních center, když kromě Velké Bíteše byla všechna ostatní „městská“ sídlišť regionu situována ve starém sídelním území s již rozvinutou sídelní strukturou a dostatečným hospodářským potenciálem a rezervami (obr. 12). Současně se pro prvotní stádium urbanizace širšího Brněnska typickou stala dominace zeměpána, v jehož přímém držení se nacházela převážná většina vznikajících trhových či městských útvarů, až již šlo o nástupce starších správních a ekonomických center (Brno, Ivančice, Pravlov, Vyškov) nebo nově vysazené osady (Měnin, Pohořelice, Velká Bíteš, snad i Slavkov). Ve třech zbývajících případech, kde panovník prokazatelně udělil trhová práva sídlištím nižších vrchností, se tak stalo ve prospěch přemyslovských

duchovních fundací (Rajhrad, Tišnov) nebo olomouckého biskupa Bruna, na straně krále se angažujícího v aktuální politické situaci (Žatčany). Zcela v pozadí pak příznačně zůstala světská nobilita. Po následných majetkových přesunech tak k roku 1253 z celkem jedenácti městských či trhových lokalit celkem pět náleželo bezprostředně markraběti (Brno, Ivančice, Měnin, Pohořelice, Pravlov), tři duchovním řádovým institucím (Rajhrad, Slavkov, Tišnov), dvě olomouckému biskupství (Vyškov, Žatčany) a jen jediná Velká Bíteš šlechtě.

Dosavadní výsledky archeologických výzkumů upozornily mimo jiné i na dosud málo probádanou kategorii těch sídelních organismů širšího Brněnska, které byly vysazeny sice již v průběhu první poloviny 13. věku s řadou prvků příznačných pro městská založení (zahlobené provizorní zemnice či suterény prvotní zástavby, jímky, přítomnost cizí etnické složky, nadstandardní prvky v materiální kultuře apod.), přesto však zpravidla ještě po delší období šlo o zemědělská sídlišť, nedisponující žádnými výsadami urbánního rázu, kterým byl statut městských osad s trhovými právy přiznán buď až během 14. století (Modřice) nebo až v pozdním středověku (Kuřim, Šlapanice). Jak se zdá, společným výchozím rysem těchto útvarů a městských či trhových forem osídlení bylo právě příbuzné právní uspořádání, odpovídající jak jejich lokálnímu charakteru a pronikající emfyteuzi, tak uvažované složce hostujících kolonistů z rakouských zemí mezi usedlíky (ke zmíněným lokalitám srov. Měřínský 1984, 356 – 358; Belcredi 1988; Doležel – Růžička 1996). Zjištění takovýchto „přechodných“ útvarů tak znovu zdůraznilo závažnost právního aspektu jako rozhodujícího „městotvorného“ elementu, když zvláště pro období 13. století nemusí být výzkumy zjištěná „vyšší“ hmotná kultura a jednotlivé urbánní znaky sídelních jednotek v souladu s reálným, ve skutečnosti nižším statutem sídlišť, zvláště v ohledu právním.

Rozhodující fází vzniku sítě městských osad v okolí Brna se jeví druhá polovina 13. století. Právě tehdy došlo k dokončení výstavby základní venkovské sídelní struktury i v okolních vrchovinách a konsolidaci feudálního pozemkového majetku. V době po polovině 13. věku ale pokračovaly ve zvýšené míře také kvalitativní proměny sídelní skladby. Byly tak vytvořeny předpoklady jak pro dotvoření starších trhových lokalit ve skutečně zeměpanská či poddanská města, tak pro systematickou výstavbu komplexu menších městských lokací s neúplnými právy, jejichž vznik byl vyvolán primárními ekonomickými potřebami jednotlivých feudálních dominií a všeobecným rozvojem peněžní formy feudální renty. Ve stabilizované majetkoprávní a ekonomické struktuře Brněnska měla od druhé poloviny 13. stol. své nezastupitelné místo právě tato malá agrární městečka, tvořící přirozenou součást či přímo jeden z atributů velké většiny významnějších panství markraběte, šlechty i du-

Obr. 13. Městské zřízení na širším Brněnsku k roku 1306. Legendu viz u obr. 12. 1 - Blansko; 2 - Boskovice; 3 - Brno; 4 - Bučovice; 5 - Černá Hora; 6 - Deblín; 7 - Dolní Kounice; 8 - Doubravice; 9 - Doubravník; 10 - Hustopeče; 11 - Ivančice; 12 - Jedovnice; 13 - Klobouky; 14 - Koválov; 15 - Měnín; 16 - Modřice; 17 - Mohelno; 18 - Moravský Krumlov; 19 - Pohořelice; 20 - Pravlov; 21 - Pustiměř; 22 - Rajhrad; 23 - Slavkov; 24 - Tišnov; 25 - Velká Bíteš; 26 - Vyškov. Stadtverfassung in breiterer Brüner Region zum Jahr 1306. Beschreibung siehe bei Abb. 12.

chovních institucí, mnohdy v typické dichotomii s hradem či tvrzí jako sídlem vrchnosti. Jistý vliv na utváření sítě městských osad na středověkém Brněnsku mohlo přitom mít poněkud atypické rozdělení pozemkového vlastnictví v oblasti. Již okolo roku 1325 zde náležela více než jedna třetina vsí církevním ústavům a tento podíl se do husitských válek dále zvýšil na více než polovinu. Naproti tomu relativně málo bylo šlechtických majetků (stabilně okolo 30 %) a specifikem v celomoravském měřítku byly četné državy zeměpanské a měšťanské (přehledně Mezník 1984, zvl. 109 – 114; pro hrady a města v celém markrabství Mezník 1999). Zřetelně větší roli zde však patrně hrál stupeň hospodářského a sídelního rozvoje jednotlivých mikroregionů a dominií, v kombinaci s mírou ovlivňování ze strany samotného brněnského centra. Již ze schématického kartografického znázornění sítě středověkých městských osad na Brněnsku k roku 1306 (obr. 13) je totiž zřejmé, že u

některých i značně rozlehlých panství vylučovala vznik lokálních městských středisek jak přílišná blízkost Brna v rámci mílového okruhu (např. lelekovický a líšeňský statek), tak velmi malá hustota osídlení, málo rozvinutá sídelní struktura a tedy i velmi omezené možnosti odbytu a nabídky, přičemž takřka bez výjimky šlo o državy na málo pohostinných okolních vrchovinách (na severozápadě Lomnicko, severovýchodně od Brna majetky zábrdovických premonstrátů v okolí Křtin a velká šlechtická panství Obřany a Pozořice).

Naopak nápadná koncentrace měst a městeček v bezprostředním jedno- až dvoumílovém brněnském okruhu, a to nejen v nejurodnějších jižních oblastech, ale zčásti rovněž v severní polovině sledovaného území naznačuje, že ekonomický potenciál a konsumpční potřeby vlastní brněnské městské aglomerace mohly významně stimulovat vznik „satelitních“ drobnějších městských osad jako určitého mezistupně a prostředníka mezi

Brnem a jeho venkovským zázemím, zvláště když ve vnějším prstenci mezi dvěma a třemi mílemi od Brna již takovou hustotu středověkých městských sídel nezaznamenáváme. Při universálnějších zaměření brněnské řemeslné výroby, stejně jako v případě dalších střediskových a rezidenčních měst evropského středověku postrádající výraznější orientaci na určitá užší odvětví (srov. např. Sulitková 1984b, 65 - 68; obecněji Nový 1971, 399 - 402; Le Goff 1991, 93), se tak mohly právě tyto menší městské osady v brněnském zázemí zaměřit na jediné profilující výrobní odvětví, ať již to byla v závislosti na geografické poloze zemědělská produkce pro trh nebo specifické řemeslné obory. Zvláště výrazně vystupuje tato vyhraněná specializace dle některých indicií u skupiny měst a městeček na zemědělsky úrodném jižním Brněnsku. O jejich trzích i výrobních kapacitách je možné mít za to, že byly zaměřeny na zprostředkované zásobování brněnských trhů, potravinářských živností i měšťanů zejména chlebovým i sladovým obilím a vínem, přičemž zčásti šlo o přímou produkci ve vlastní režii Brněnských, zčásti však o skupované nadbytky venkovských zemědělců. Tyto lokality (např. Dolní Kounice, Hustopeče, Ivančice, Pohořelice) tak vzhledem k Brnu zčásti plnily úlohu tranzitních tržišť, shromažďujících především potraviny pro další oblastní či dálkový obchod, obdobně jako tomu bylo v případě Prahy (Nový 1971, 406) či některých severočeských městských regionů (např. Litoměřic a Mostu - Tomas 1979b, 71 - 73; Klápště 1997, 339 - 340).

Vedle městských komunit, zaměřených na agrární prvovýrobu a distribuci zemědělských produktů, byla však jiná města a městečka v polnohospodářsky méně atraktivních okrajích Brněnska asi již koncem 13. století někdy velmi výrazně orientována přímo na určité specializované obory vlastní řemeslné výroby, pracující pro potřeby oblastního trhu i pro export. Zvláště markantní byl tento rys u Boskovic, pro které bylo charakteristické neobyčejně široce rozvinuté soukenictví, snad lze totéž předpokládat i pro Ivančice a Vyškov (Doležel 2000, 231; v tisku).

Z městských lokací druhé poloviny 13. a počátku 14. věku jsme díky důrazu církve na písemné pořízení a jeho uchování nepoměrně lépe zpraveni o lokalitách na duchovních statcích. Naopak velmi obtížně lze objasnit počátky většiny měst a městeček na šlechtických državách. Převážná část těchto útvarů se totiž objevuje v písemných pramenech poprvé až po zřízení nových zemských desk roku 1348, a ani u několika málo zbývajících případů neposkytují dochované písemnosti vždy bezpečné informace o jejich statutu a charakteru. Předběžně je možné sice vyslovit hypotézu, že do starší vrstvy šlechtických trhových osad druhé poloviny 13. a počátku 14. stol. mohou patřit ty sídlištní celky, které ve svém urbanistickém půdorysném rozvrhu, většinou asi stabilizovaném koncem 13. věku, nesoú jasné stopy záměrného vysazení ústředního

trhového prostoru, jistější oporu však tento předpoklad asi rovněž nepředstavuje. Rozhodující slovo zde proto patří archeologickému výzkumu, který ovšem stojí v tomto typu městských sídel zatím zcela v pozadí.

Mezi lety 1253 a 1306 tak na Brněnsku dle všech shromážděných poznatků přibýlo k dosavadním městským a trhovým osadám plných šestnáct dalších lokalit s možnými prvky městského zřízení. V souladu s kvalitativními změnami a přesuny ve struktuře pozemkového vlastnictví se zde při zakládání měst a městeček nově jako vůbec neaktivnější skupina projevilo mezi feudálními vrchnostmi několik šlechtických rodů, které tehdy dotvářely jednotlivá kompaktní dominia zejména na okolních vrchovinách ve vnějším pásmu Brněnska. Nejméně u sedmi městských sídlišť na šlechtických majetcích lze totiž předpokládat minimálně vysazení trhů ještě před koncem 13. stol. - jde o **Boskovice, Bučovice, Černou Horu, Deblín, Doubravici, Jedovnice a Moravský Krumlov**. Rovněž na stabilizujících se církevních statcích kulminovaly v tomto údobí lokace městských osad jako místních hospodářských středisek. Z uvažovaných sedmi sídlišť tohoto typu tři spadala pod biskupskou svrchovanost, vedle dřívějších centrálních lokalit, které snad tehdy začaly nabývat městských rysů (**Modřice, Pustiměř**) se jednalo též o sídelní útvary, založené více méně „na zeleném drnu“ (**Blansko**). Ze čtyř nových klášterních lokací šlo v případě **Doubravníku** o aktivitu volněji organizovaného konventu augustiniánských kanovníků s proboštem a abatyši v čele, stojících ovšem pod silným vlivem Pernštejnů jako opravních pánů kláštera. O tři zbývající městská založení, ležící na starém sídelním území, se pak podělily dvě premonstrátské kanonie, jejichž zakladatelská práva přešla ze šlechtických rukou v té době již na panovníka - opatství v Zábrdovicích získalo týdenní trhy a právo zeměpanského městečka Měnína pro svoji ves **Klobouky**, dolnokounická fundace pak trhová privilegia pro samotné **Dolní Kounice** a hypoteticky též pro **Koválov**. Zeměpán se sice s pouhými dvěma nově založenými trhovými osadami menšího významu (**Mohelno, možná Hustopeče**) ocitnul v druhé polovině 13. stol. opticky v pozadí, nadále však kvalitativně dominoval v celkové struktuře díky předchozímu vývoji a vlastnictví zdaleka nejvýznamnějších městských obcí.

Shodně s obecným utvářením pozemkové držby patřilo k roku 1306 největší množství městských a trhových osad na Brněnsku církvi (z celkového počtu 26 lokalit plných 11, tj. 42 %, z toho 7 řádovým institucím a 4 olomouckému biskupství). O zbývajícím dílu se v celku rovnoměrně podělili panovník a sekulární nobilita - markraběti náleželo 7 měst a městeček (27 %), šlechtě 8 trhových míst (31 %). Vysoký stupeň urbanizace brněnského regionu již na konci vlády přemyslovské dynastie vynikne v porovnání s celkovými průměry

v rámci českých zemí. Podle F. Hoffmanna (1990, 273; 1992, 86) připadalo na Moravě na konci středověku na jednu město či městečko průměrně 112 km² a J. Smetana (1995, 23 – 24) vypočítal, že ve vlastních Čechách existovalo koncem přemyslovské éry jedno sídliště městského nebo trhového typu na 332 km² (v severních Čechách pak dokonce na pouhých 270 km²), před husitskými válkami pak v Čechách na 143 – 116 km². Na širším Brněnsku, to je na území o plošném rozsahu 3 573,2 km² do tří „dlouhých“ milů od samotného Brna však tato hodnota činila k roku 1306 jen 137,4 km² na jednu lokalitu z celkem 26 měst, městeček a trhových vsí, na užším Brněnsku do dvou mil od brněnských hradeb (1 590,4 km²) pak pouze 132,5 km² na jednu městskou nebo trhovou osadu (celkem 12 lokalit). Tyto číselné údaje se poté s dalším zahušťováním městské sítě v oblasti dále snižovaly.

Z archeologicky relativně nejlépe poznávaných lokalit je možné jmenovat zvláště Boskovice, Ivančice, Jedovnice, Modřice, Slavkov, Tišnov či Velkou Bíteš.

V obecném měřítku se i na Brněnsku ukázalo poměrně nesnadným jakékoliv generalizování či selekce určitých obecných genetických znaků, tak jako ve všech oblastech se složitějšími staršími sídelními procesy, v protikladu k některým klasickým „lokačním“ krajům severní Moravy či moravsko-českých vrchovin. Právě zvýrazněný vývojový charakter lze považovat asi vůbec za typický rys urbanismu středověkého Brněnska, kde u více městských organismů lze během 13. stol. předpokládat komplikovanější vícefázový a vícevrstevný vývoj, s určitými mezistupni mezi prvotním osídlením počátku 13. věku a vrcholně středověkou městskou obcí. Jak se zdá, velmi důležitou roli přitom v tomto procesu, daném v zásadě velmi ranou recepcí městského zřízení, hrálo specifické právní vybavení obyvatel prvotních urbánních sídlišť, související patrně s s obdobnými ději, snad s jistým předstihem probíhajícími v těsném jihozápadním sousedství. Úzké vztahy k dolnorakouskému prostředí, určené i etnickým složením, byly pak další konstantou. Otázka raných městských lokací první poloviny 13. století a možné role markraběte Vladislava Jindřicha při vzniku prvních měst na jižní Moravě patří vůbec k nejnáléhavějším a nejlákavějším tématům dalšího bádání (viz níže).

K některým aspektům geneze a charakteru měst na jižní Moravě

Dosavadní bádání naznačuje, že předpoklady rozvoje regionálních trhů vytvořil zejména postupný rozklad hradecké soustavy ve své „klasické“ podobě od 2. poloviny 12. stol. Dosavadní prameny dovolují připustit kontinuitu tržních útvarů pouze u části podhradí významných správních hradeb. Na počátku 13. věku, který můžeme bez nadsázky nazvat „stoletím měst“, se tedy setkáváme

v první řadě s aglomeracemi kolem nejvýznamnějších hradeb, byť v počtu proti stavu do 2. poloviny 12. stol. poněkud redukovaném (Znojmo, Brno, Hodonín, Břeclav, snad Bítov, Podivín). Některá tržní sídliště u hradeb upadají do postavení pouhých vsí (Strachotín – Petrova louka, Spytihněv), některá, především nejvýznamnější, se přetvářejí ještě v 1. polovině 13. stol. v města (Brno, Znojmo, překvapivě spíše druhořadý Hodonín). Další skupinu tvoří vsi s trhem, ať již zeměpanské nebo jiných vlastníků (Kunovice, Žatčany, Uherský Brod) a klášterní trhové vsi (villae forenses – Rajhrad, Staré Město, Kyjov, Ždár n. Sázavou), aniž bychom mohli trhovou funkci před r. 1200 předpokládat ve všech případech. Některé z nich již v průběhu 13. stol. nabývají charakter města (Třebíč). Nejpozději od 2. desetiletí 13. stol. se objevují na královské (markraběcí) půdě nové lokality, nejpozději od počátku 20. let vždy s farním kostelem, které ještě před r. 1300 jsou jednoznačně doložené jako královská města (Podivín, Ivančice, Pohořelice). Přinejmenším první z nich se vyvinulo v těsném sousedství kastelánského hradu. Možná spíše do této skupiny patří Jemnice, kde se prvotní pokus o přeměnu osady v sídliště vyšší kvality odehrál snad již kolem r. 1227 asi v souvislosti s očekávaným rozmachem hornické činnosti, urbanizace se však zřejmě opoždila snad až do přelomu 13. a 14. stol. Souvislost všech uvedených typů lokalit s německou kolonizací je nepochybná. Jednoznačně městskou, hornickou lokací je kolem r. 1240 pouze „nová“ Jihlava.

Ve většině případů jsou nová města nebo sídliště, která k plnoprávnému městu různou rychlostí směřují, zakládána opodál starých hradeb. To se týká Moravského Krumlova (1,7 km od Rokytné), Jemnice (15 km od Bitova), Starého Města a Uherského Hradiště (7 – 8 km od Spytihněvi), Mikulova (9,3 km od Strachotína), Vyškova (7,8 km od Pustiměře). V případě Břeclavi lze podle odkrytého farního kostela z 1. poloviny 13. stol. (Klanicová - Peška 1996) soudit, že jakési osídlení žije v podhradí významného hradu i v této době. Nicméně ani vysazení Staré Břeclavi, tržního sídliště s farním kostelem cca 1 km severně od staršího osídlení, nevyústilo ještě dlouho ve vznik města (Hosák 1967, 17 – 22; Kuča 1996, 359 – 366) a hospodářským centrem regionu se stalo královské město Podivín, vzdálené cca 9 km směrem do vnitrozemí (viz výše). Řada měst a městeček ve starém sídelním území pak vznikla bez jakékoliv souvislosti s přemyslovskými hrady (zejména Pohořelice, Uherský Brod, Třebíč, Telč, Kyjov, Moravské Budějovice), což pochopitelně platí obecně pro města a městečka v kolonizovaných vrchovinách (zvl. Velká Bíteš, Velké Meziříčí). Ve srovnání s Čechami se zdá, že na jižní Moravě je méně případů, kdy město zaujalo plochu staršího správního hradu či přímo jeho podhradí (Žemlička 1978), v soustavně zkoumaném regionu severních Čech se pouze v případě Děčína předpokládá větší odstup lokovaného města

od staršího tržního sídliště, přičemž ovšem nové založení leželo bezprostředně pod kastelánským hradem (Velímský 1995, zvl. 247).

Striktně právněhistorické pojetí připouští v první etapě zakládání měst do r. 1253 na jižní Moravě 4 – 5 královských měst. Druhou etapu představuje období vlády Přemysla Otakara II. (1253 – 1278), který vysadil Uherské Hradiště a Uherský Brod (Kejř 1969, 87 – 103; 1975, 445 – 456, 460 – 465; 1998, 121 – 123; Žemlička 1992; Měřinský – Zumpfe 1997, 148 – 150 s další lit.). Tehdy se dostáváme na pevnější půdu i v řadě dalších případů a podrobněji analyzovaný příklad regionu Brněnska ukazuje, že právě 2. polovina 13. stol. znamenala výrazné urychlení urbanizačního procesu. Tehdy se vytvářejí strukturované městské regiony s hierarchizovanými tržními centry a jednoznačnou početní převahou získávají většinou nekrálovská městečka.

Ve výkladech o počátcích jihomoravských měst dominuje dosud metoda vycházející striktně z písemných pramenů (Wihoda 1999a, 28 – 33). Zejména dlouhodobě zkoumané Brno ukázalo, že výsledky archeologických výzkumů mohou významně přispět k objasnění dynamiky prostorového rozvoje osídlení včetně vývoje půdorysného uspořádání zástavby, což spolu s možností datování fortifikace vedlo k zásadní modifikaci dosavadních historických teorií, pojednávajících mechanismus geneze města (Procházka – Loskotová 1999; Procházka 2000). Slibně, byť v menším rozsahu se role archeologie projevuje při objasnění počátků Uherského Hradiště, Uherského Brodu, Ivančic, Velké Bíteše či Třebíče, z městeček pak zvláště v případě Veligradu, Žďáru či Modřic. Bohužel u drtivé většiny ostatních tržních útvarů je role archeologie zatím okrajová a tudíž naše vědomosti o nejstarším vývoji těchto lokalit jsou velmi nedostatečné.

Archeologické výzkumy ukazují, že většina lokalit, které lze na přelomu 13. a 14. stol. považovat za města nebo městečka, se rozvíjí od počínající 1. poloviny 13. stol., přičemž jen výjimečně, zejména v případě významných center, zaujímají plochu staršího sídliště (Brno, Znojmo, snad Ivančice a zčásti Hodonín). Nová založení v místech podhradí sídel někdejších úředníků však svou velikostí a koncentrací daleko převýšila své mladohradištní předchůdce. Je však zjevné, že tradiční přitažlivost centrálních funkcí nejvýznamnějších hradů Brna a Znojma, sestávající z více faktorů, představovala při urbanizaci podpůrný impuls, s ostatními lokalitami nesouměřitelný. Stejně jako na dalších srovnatelných územích střední Evropy (pro Čechy zvl. Žemlička 1978; synteticky Piekalski 1999) se právě zde rozvíjí nejvýznamnější královská města. Zejména příklad nejdrobněji sledovaného Brna ukazuje vysoký stupeň intenzity osídlení již v průběhu prvních desetiletí 13. stol. v ploše celého později hrazeného jádra.

V případě těch z ostatních lokalit, kde se podařilo získat jisté poznatky o dynamice rozvoje osídlení, konstatujeme značnou nerovnoměrnost. Příklad královských Ivančic a Velké Bíteše a patrně i biskupských Modřic ukazuje, že v řadě případů byla během 1. poloviny 13. stol. osídlena jen část nevelkého historického jádra, které je dosazeno až během 2. poloviny téhož věku. S tím kontrastuje intenzivní osídlení prvních desetiletí 13. stol. v klášterních založeních Tišnov, Třebíč a patrně i Staré Město s ojediněle prokázaným opevněním.

S počátky městského zřízení na jižní Moravě souvisí i otázka možných raných lokací sídlišť městského či alespoň trhového typu za vlády markraběte Vladislava Jindřicha (1197 – 1222), resp. z jeho přímé iniciativy, zvláště když víme, že brněnská část Moravy spadala pod Vladislavovu svrchovanost o celé desetiletí déle než olomoucký díl země (naposledy např. Wihoda 1999b, 466 – 468). Mezi možná založení tohoto vládce se pokusil nejnověji zařadit M. Wihoda Měnín, Slavkov a Velkou Bíteš, avšak zpochybnil Podivín (Wihoda 1999a, 28 – 31).

Velkou překážkou pro určení právního statusu většiny raných založení na jižní Moravě je již zdůrazněný nedostatek písemných pramenů. V případech velkých center lze uvažovat o určité přechodné etapě soužití právně jinak postavených cizinců a domácího obyvatelstva podléhajícího zemskému právu. Následné právní sjednocení posléze umožnilo kodifikaci pro celou prostorově vymezenou komunitu. Určité opoždění vzhledem k severní Moravě a Slezsku však také může souviset se stavem rozvoje právního prostředí v oblasti původu německých osídlenců, tedy v rakouském Podunají. Ve srovnání s jižní Moravou je předstih ve vyčlenění městských obyvatel jako zvláštní vrstvy feudální společnosti sice zcela nezpochybnitelný, nicméně přechod od skupinových práv a dílčích, zejména tržních výsad (St. Pölten r. 1158, pro řezenské obchodníky ve Vídni r. 1192 a flanderské soukeníky r. 1208 tamtéž, všeobecné obchodní oprávnění pro Zwettl k r. 1200 aj.) ke kodifikovanému městskému právu zde proběhl právě během 1. čtvrtiny 13. stol. (Enns 1212, Vídeň 1221). Pouze Vídeň disponuje bohatou sérií privilegií z 13. a počátku 14. stol. Není bez zajímavosti, že r. 1194 vysazené Vídeňské Nové Město obdrželo písemně zpočátku jen trh přenesený z klášterního Neunkirchenu a v době vlády Přemysla Otakara II. nad Rakouskem přebírá právo vídeňské, stejně jako většina východorakouských měst v průběhu 13. stol. Řadě menších měst se dostává kodifikované městské právo až ve 14. stol. (Gutkas 1977, 142 – 144, 158; Csendes 1987; Knittler 1991, zvl. 482 – 495; Měřinský – Zumpfe 1995, 182). Rozsahem i kvalitou ojedinělý soubor ustanovení brněnského privilegia z r. 1243 ukazuje na přebírání jednotlivých ustanovení z výše zmíněné dvojice měst v době, kdy zde původem rakouští osídlenci již nějakou dobu seděli. Příklad Brna a do jisté míry i

„stříbrné“ Jihlavy nicméně ukazuje, že v 1. polovině až třetí čtvrtině 13. stol. byla v jihomoravském prostoru jen velká a hospodářsky silná města disponující majetnými a vlivnými patricií schopna písemně zformulovat a prosadit obsáhlé soubory městských práv a dalších privilegií (typickým představitelem těchto patricií byl brněnský Oldřich Niger, před 1239 odměněný markrabětem Přemyslem – CDB III/2, 328, 329, č. 247; Sulitková 1995, zvl. 50 – 52). Při posouzení, zda z opoždění písemného svědectví o „městskosti“ jihomoravských založeních proti zmíněným slezským a severomoravským lokalitám můžeme usuzovat též na nižší právní postavení obyvatel příslušných jihomoravských sídlišť zeměpanského založení, zejména pak Brna, je proto podle našeho názoru nutná nejvyšší zdrženlivost. Je zřejmé, že noví osadníci nepřicházeli s připravenými návrhy písemných výsad a v řadě případů se velmi dlouho spokojili slovním přívolením zeměpána. Nízký stupeň písemné kodifikace právního vybavení u měst typu Ivančic, Podivína a Pohořelic nepochybně zcela neodpovídá skutečnému stavu. Lze se domnívat, že již při založení stáli zejména obyvatelé těchto a některých dalších z nových tržních osad právně výše než obyvatelé zákupních vesnic. Nepochybně se stali relativně svobodnými vlastníky parcel, které byly v zabydlovaném areálu vyměřeny tak, jak bylo obvyklé v raných městech rakouského Podunají (Knittler 1991, 490; obecně Strahm 1945, zvl. 34 – 40). Přinejmenším v lokalitě významu Brna se již před jednoznačnou institucionalizací setkáváme s právem nabývat pozemkový majetek mimo obvod sídliště, jak svědčí citovaný příklad Oldřicha Nigera před r. 1239, zprávy o tom se však množí až po polovině 13. stol. (Bretholz 1911, 74). Toto právo bylo nepřímo zakotveno i v nejstarším privilegii pro Jihlavu z r. 1249, kde stejně jako k r. 1243 pro Brno byly tyto statky vyňaty z pravomoci provinciálního sudího (Hoffmann 1959, 15, 16; Kejř 1998, 188 – 193).

Jedním z klíčových předpokladů pro vznik města bylo vybavení trhovými právy. Je pravděpodobné, že tato založení od počátku disponovala týdenními trhy, které se jako královský regál písemně udělovaly jen výjimečně a to z rukou zeměpána pro nekrálovské vrchnosti. Dle prvního, pro poznání této instituce důležitého privilegia pro rajhradské benediktiny z r. 1234, byl v Rajhradě od starodávna výroční trh na den svátku sv. Petra a Pavla, jímž byl zasvěcen klášterní kostel. Markrabě osvodil tamní trh od zásahů svých úředníků a následně potvrdil trhové právo, které je zde označeno jako „německá svoboda“, a stanovil čtvrtý den v týdnu, tedy středu, jako trhový – v tomto případě šlo tedy o týdenní trh (CDB III/1, 104 – 106, č. 90). J. Kejř interpretoval příslušný *passus* listiny „*iure teutonico, prout ubique teutonice libertatis est, fundatam confirmavimus*“ jako doklad všeobecného rozšíření „německé svobody“ a shody domácího trhového práva a zahraničních vzorů, které jsou

přejímány. Panovník zde přenáší část svých výsostných práv v tomto případě na církevní vrchnost (Kejř 1998, 211). Lze doplnit, že údaj o „německé svobodě“ naznačuje běžné udělování trhového práva, v tomto případě zejména týdenních trhů, novým trhovým lokacím s účastí německých osídlenců. Z dalších jihomoravských výsad toho druhu lze uvést zejména privilegium pro lokality náležející zvláště vyšší šlechtě a některým klášterům – pro Mikulov 1279 od římského krále Rudolfa Habsburského jakožto nejvyššího lenního pána, z r. 1286 Lednice, 1298 Klobouky u Brna a mezi léty 1285 a 1306 Dolní Kounice od Václava II. (Bistrický et al. 1991, 31, 32, č. 10; 39, č. 16; CDM V, 97, 98, č. 95; VII, 790, č. 169). Dlouhou dobu nebyla pocítována potřeba vystavovat pro zeměpanské „vsi s trhem“ výsady na týdenní trhy, které u všech trhovými útvarů představovaly základní formu realizace trhového práva (např. Kunovice před r. 1257). Týdenní trhy musel král stanovit v Uherském Hradišti, kam se přenášely ze dvou starších lokalit, z nichž jedna byla nekrálovská a její vrchnosti měly plynout počitky i z příslušné části trhů v novém založení (CDB V/1, 218 – 220, č. 136; 245 – 248, č. 156). I řada klášterních trhových vsí písemně zlistinění asi postrádala (Veligrad, Kyjov, Tišnov, Svitávka – CDM IV, 291, 292, č. 222). Jisté podpůrné svědectví představují tržiště, osídlením 1. poloviny 13. stol. respektovaná (Velká Biteš, Ivančice – Doležel 1995; 2000; v tisku).

Spornější je fungování výročního trhu, výsadou uděleného v rané a starší fázi jen některým z významných zeměpanských založení. V případě Brna se ve velkém privilegii z r. 1243 uvádí již jako fungující, až druhý byl r. 1291 udělen přímo, obdobně jako již r. 1258 Uherskému Hradišti (CDB V/1, 245 – 248, č. 156; CDM IV, 377, 378, č. 298). I taková Jihlava ho obdržela bez zlistinění (před 1325), totéž platí i pro Znojmo (před 1259 – CDB IV, 417 – 421, č. 244) či Uherský Brod (před 1464 – Hosák – Zemek 1972, 70). V souvislosti s právní ochranou prodejců se o trhu – nevíme jakém – mluví již v listině hodonínské asi z r. 1238. Méně významné Ivančice obdržely výroční trh až v 60. letech 14. stol. (patrně 1363 – CDM X, 182, č. 58), ve 14. stol. se připojují další města (např. Mikulov 1366 – Bistrický et al. 1991, 150, 151, č. 94), v případě Podivína je dosvědčen až v polovině 16. stol. (Hosák – Nevřiva – Švestka 1959, 25, 35). Je otázkou, kdy jde jen o potvrzení staršího stavu a kdy ne. Že psaná privilegia mohla postihovat skutečně užívané výsady jen neúplně, svědčí také aplikace mílového práva uherskohradištských vůči Kunovicím ve sporu z r. 1297 i na výkon řemesel, i když v listině z r. 1258 se hovoří jen o krčmách (Kejř 1998, 179).

Ještě méně prokazatelné je v řadě případů udělení vyššího soudnictví jako součásti plného městského práva. V případě Brna, Jihlavy, Uherského Hradiště, Uherského Brodu a patrně i Znojma a Hodonína o tom není pochyb hned od založení. U

Slavkova jde pak o první doložený příklad poddanského města, které toto oprávnění dostalo ovšem až několik desítek let po svém vzniku prostřednictvím vrchnosti (1288 - Jan 1999a). V ostatních případech chybí pro dobu před polovinou 14. stol., kdy se objevuje řada měst (Ivančice, Podivín, Pohořelice) v naučeních brněnské městské rady, důkazy (Flodr 1990; 1992; 1993a). Nepochybně však např. udělení brněnského práva Podivínu r. 1297 znamenalo i právo hrdelní (Štarha 1997). V téže lokalitě k r. 1222 uvedený rychtář (poprvé ve sledovaném území) jako představitel soudní moci měl nepochybně analogie ve všech trhových útvarech vysazených na „německém“ právu. Lze se v souladu s L. Janem domnívat, že udělení trhových výsad založením 13. stol. kráčelo ruku v ruce i s udělením vyšších soudních pravomocí (Jan 1999a, 32), což nepochybně platí především pro sídliště zeměpanská.

I v případě královských lokací raného 13. stol. je však třeba uplatnit diferencovaný přístup. V případě velkých center s rozvinutým starším osídlením s podílem zejména církevního vlastnictví se bezprostředně uplatňovala pravomoc šlechtických úředníků provinciální správy, což vše mohlo představovat dočasnou, byť krátkodobou brzdu právní urbanizace. Prvotní německé, případně románské osídlení zde žilo vedle původního obyvatelstva v privilegovaném postavení „hostů“ jako v jiných městech středovýchodní Evropy (např. Schünemann 1929; Siklósi 1994). Nicméně příklad Znojma ukazuje, že brzdicí faktory byly ve 20. letech 13. stol. v zásadě překonány a není důvodu, proč totéž nepředpokládat i pro Brno (srov. Tomas 1987). Dobu, kdy se některé další zeměpanské lokality staly plnoprávními městy, lze nicméně odhadnout jen přibližně. Např. pro Podivín je datem „ante quem“ rok 1297 (udělení mílového práva, rychtář s přísedními jako svědci, pečeť), pro Ivančice 1288 (osvobození od mýt), ještě méně přímých indicií máme v případě Pohořelic či Velké Bíteše. Rozhodování o dalších lokalitách značně ztěžuje stále nedostatečně objasněný příklad Měnina. Je jisté zvláštní, že trhové lokality, která disponovala zřejmě relativně kvalitním právním vybavením, kterým se řídili i obyvatelé měst 1. poloviny 14. stol., je r. 1248 odňato, byť asi jen dočasně, trhové právo. Zatím ale připouštíme, že v případě jak Měnina, tak do jisté míry obdobných osad Ivančic, Velké Bíteše, Podivína a Pohořelic šlo o raně městská založení, jež dosáhla plného městského statutu až po polovině 13. stol. Ze založení jiných vrchností se jim blížily Tišnov, Třebíč a snad i Mikulov, kde ovšem postrádáme doklady o dynamice rozvoje osídlení. Obdobný vývoj Starého Města u Uherského Hradiště a Žďáru – Starého města byl ve 3. čtvrtině 13. stol. přerušen. V případě Moravského Krumlova, Slavkova, Kyjova a Modřic lze o dosažení statutu poddanského města, resp. městečka uvažovat spíše až v pokročilé 2. polovině 13. stol. či 1. polovině 14. věku. Otevřená zůstává otázka

završení urbanizace Moravských Budějovic, Telče a Jemnice. Lze se však přesto domnívat, že i menší zeměpanská založení typu Ivančic či Podivína disponovala od počátku jistými svobodami, které napomohly urbanizačnímu procesu (svobodný výkon nezemědělských povolání, volnější pohyb, dispozice majetkem mimo odúmrť). Nelze je tudíž bez hlubší argumentace klást naroveň s běžnými vesnickými lokacemi, jak naznačuje pro Velkou Bíteš a Podivín M. Wihoda (1999a, 30, 32). Uvažujeme-li shodně s J. Žemličkou, že institucionalizace znamenala v některých případech postupný proces, na jehož počátku stál trh (Žemlička 1992, 555), pak si musíme s přihlédnutím k vyčerpávající charakteristice znaků plně institucionálního města provedenou J. Kejřem (1998, 17 – 44; srov. připomínky u Hoffmanna 1999, 597 – 599) položit otázku, jaké minimum právního vybavení bychom mohli považovat za dostatečné k užití termínu „město“ v právním slova smyslu. Lze se domnívat, že by to mohlo být tržní právo a vyšší soudnictví.

Shrneme-li dostupná fakta o právním vybavení jihomoravských lokalit typu Podivína či Třebíče, lze snad soudit, že řadu zeměpanských a některá klášterní založení z 1. poloviny 13. stol. lze se všemi výhradami označit za raně institucionální města. Na rozdíl od V. Vojtíška a J. Kejře se domníváme, že se na ně mohl vztahovat v některých případech i termín burgus, užitý pro Brno r. 1231 (Vojtíšek 1953a; Kejř 1972; 1976, 56 – 59; 1998, 78 – 81). Nicméně o plné institucionalizaci, jejíž součástí byla např. odúmrť či vyšší stupeň samosprávy v čele s purkmistrem, nelze hovořit o ještě řadu desetiletí po první písemné zmínce, aniž by byla v průběhu středověku odstraněna nerovnoměrnost v právním vybavení jednotlivých lokalit.

Otázka role moravských markrabat v lokačním procesu by si zasloužila hlubší analýzu, než jakou představila zmíněná studie M. Wihody (1999a). Lze jen podotknout, že i na Moravě si v této sféře podržel klíčovou roli přímo český král, který figuruje u naprosté většiny písemných výsad pro města. Iniciativa Vladislava Jindřicha je dosvědčena u Bruntálu, ovšem nikoliv v psané formě, výjimky představuje privilegium markraběte Přemysla (1228 – 1239) pro Uničov z r. 1234 a zpochybněná listina Přemysla Otakara II. pro Opavu z r. 1247 (CDB III/1, 82, 83, č. 76; CDB IV/1, 201 – 203, č. 108+). Je nicméně zjevné, že potřeba městských komunit vlastnit své výsady v písemné formě se zvláště na jižní Moravě opožďovala proti církevním institucím, a to i nově zakládaným. Zde vystupuje úloha moravských vládců mnohem výrazněji (Šebánek – Dušková 1963, zvl. 131 – 134).

I v dalším vývoji byla zeměpanská města vybavována výsadami velmi nerovnoměrně, nicméně každé privilegium zvýhodňovalo danou lokalitu proti založením jiných vrchností, jejichž písemně kodifikované právní vybavení bylo vesměs po celé 13. – 14. stol. daleko chudší – vesměs se

omezovalo na udělení práva odúmrti od 2. poloviny 14. stol. Výše zmíněná výsada pro německé rytíře ve Slavkově z r. 1288 však naznačuje, že výkon vyššího soudnictví jako původně královský regál postupně – snad od poloviny 13. stol. - přecházel na jednotlivé vrchnosti a v poddanských městech byl uplatňován prostřednictvím jmenovaných rychtářů (Jan 1999a, zvl. 32). Podstatně horší možnosti proti městům panovníka měla nezeměpanská založení v oblasti ekonomických výsad.

Nejčastější ekonomické privilegium markrabčích měst představuje mílové právo. Vzhledem ke shodě předmětu výsady – zákaz krčem - v případě Uničova (1223), Opavy (1224) a Brna (1243) lze snad uvažovat o slezském vzoru, byť přítomnost Románů v Brně, šlo-li o Valony, mohla sehrát jistou roli (Küchler 1964, 10 – 16, 82 – 92; Kejř 1998, 181, 182). Brněnský vzor je nepochybný u Uherského Hradiště (1258). Za vývojově mladší se považuje zákaz vaření piva. Jeho časný výskyt v hodonínské listině z r. 1228 či spíše 1238 by mohl být mladší interpolací z doby před r. 1350, kdy je v konfirmaci markraběte Jana uvedeno její znění (Vojtíšek 1953b; Küchler 1964, 55; Kejř 1998, 182, 183). Následuje Podivín 1297, Znojmo 1307, Jemnice 1327, Uherské Hradiště 1363, Rouchovany 1369 (Švábenský 1997, 141 – 149; CDM V, 152, č. 148; VI, 252 – 254, č. 325; IX, 242, 243, č. 322; X, 85, č. 60). Vzácnější zákaz řemesel nacházíme opět u Hodonína, aplikovat se ho pokouší Uherské Hradiště r. 1297, aniž mělo jednoznačnou písemnou oporu (CDM V, 66, č. 70). Proszení tohoto omezení bylo obtížné a většinou nemožné vzhledem k nutné přítomnosti řemeslníků na vrchnostenských statech v okolí měst. Např. archeologicky doložený výskyt hrnčičů i ve 14. stol. ve Starém Městě – Veligradu musel být nepochybně uherskohradištskou obcí tolerován, již vzhledem k absenci vlastních předměstí, kde by se tato výroba dala v dostatečné míře provozovat. Tvrdé střety o uplatnění mílového práva výčepu, jakož i písemně nezakotveného výkonu řemesel a obchodních činností mezi Brnem a statky brněnské kapituly se odehrály na počátku 14. stol. (Švábenský 1994, 177). Značné odlehčení znamenalo pro městské obchodníky osvobození od mýt na území českého státu, které obdržel nejdříve Hodonín (1238?), Uherský Brod (1275), snad Ivančice (1288), Brno (1307), Jihlava (1331) a roku 1341 Znojmo (poslední tři viz CDM VI, 3, č. 3; 326, č. 426; VII, 229, 230, č. 316; ostatní výše). Souběžně se objevují osvobození časově omezená, např. pro Uherský Brod r. 1283 na 6 let a r. 1288 na 4 roky, a pro Uherské Hradiště r. 1315 na 6 let (CDM IV, 352, 353, č. 275; VI, 69, č. 96).

I „plnoprávná“ města obdržela některé významné výsady poměrně pozdě, což se týká zejména zcela volné dispozice majetkem - zatímco Brno ji mělo zakotvenou již v privilegii z r. 1243 a Jihlava v patrně respektovaném falzu z doby kolem r. 1270, řada královských měst obdržela zrušení

odúmrti až ve 2. polovině 14. stol. (r. 1360 Znojmo, Ivančice, Podivín – CDM IX, 118, č. 150; RBM VII/2, 289, 290, č. 450; Bistřícký et al. 1991, 143, 144, č. 88), poddanská města pak ještě později (Velká Bíteš a Velké Meziříčí r. 1408 – CDM XI, 544, č. 635; XIV, 36, 37, č. 29, 30). Posilování zejména velkých zeměpanských měst ve 14. stol. dalšími privilegii právního a zejména ekonomického rázu, podmíněné ovšem silným čerpáním markrabat z jejich zdrojů, jen zvýraznilo rozdíl vzhledem k poddanským lokalitám.

Již v 1. polovině 13. stol. se na jižní Moravě vytvářejí základy právních okruhů – brněnský, měnínský, znojemský, jihlavský a prostřednictvím Uherského Brodu sem zasahoval okruh hlubčický. Na tomto místě se vzhledem k propracovanému stavu poznání většiny právních regionů pokusíme jen o stručné shrnutí problematiky. Veškeré analýzy prokázaly, že drtivá většina právních ustanovení civilního práva pochází z německých, méně, a to spíše zprostředkovaně, i z flanderských vzorů. Např. jedině ustanovení v brněnském právu, převzaté z domácího práva (zde ze statut Konráda II. Oty) je trest smrti oběšením. Nejblíže babenberskému zdroji, v tomto případě Enzi (Enns) a Vídní, byly okruhy brněnský a pravděpodobně i měnínský a znojemský. Problémem zůstává příčina souběžné existence a regionálního prolínání brněnského a měnínského okruhu do r. 1350. Právo jihlavské, kde lze oddělit vlastní právo městské a právo horní, je zjevně vícezdrojové, což zřejmě souvisí s rozdílným původem horních podnikatelů. Jsou zde zastoupeny prvky práva brněnského a flanderského, hornická ustanovení pocházejí převahou z Tyrol. Znojmo si vytvořilo autonomní okruh prokázaný od 2. čtvrtiny 14. stol. (Třebíč, Jemnice). Nejstarší kodifikace znojemského práva z let 1523 – 1525 však není než právo brněnské. Hodonínské „zakládací“ privilegium asi z r. 1238 sice vychází z uherských vzorů, nicméně Hodonín pro běžnou praxi užíval právo brněnské. Ordinance hlubčického, tj. v podstatě severoněmeckého práva s jihoněmeckými (franckými) prvky Uherskému Brodu je poněkud překvapivá, neboť jeho umístění i charakter hmotné kultury prozrazuje spíše podunajské vlivy. Lze zde snad pouze uvažovat o jiném původu rozhodující části patriciátu (Bretholz 1911, 36 – 47; Weizsäcker 1937; 1953, 136 – 157; Hoffmann 1959; 1975; 1983; Štarha 1969; 1983; Flodr 1993b; 1995; Kejř 1998, 150 – 154; Křesadlo 1999).

Málo jsme pro nejstarší období informování o rozvoji samosprávy. Pomineme – li rychtáře podivínského z r. 1222, je již nepochybně městský rychtář doložen v Brně k r. 1240 a přísežní, kterých bylo 24, r. 1243. Ze sboru přísežných, řídicích zpočátku zejména trhové záležitostí, se vyvinula rada. R. 1292 získalo město právo volby sboru přísežných, což lze interpretovat spíše jako omezení vlivu markraběcího podkomořího, než skutečnou volbu. Nejpozději r. 1328 se již rada výslovně dělí na starou a novou (Sulitková 1995, 50, 51; Švábenský

1995, 303 – 312). Funkce purkmistra jako představitele rady se objevuje nejdříve ve Znojmě r. 1310, v Jihlavě r. 1336, v Brně překvapivě až r. 1340, když r. 1328 ještě prokazatelně chybí (CDM V, 282, 283, č. 77; VI, 30, 31, č. 29; 288 – 290, č. 374; VII, 81, 82, č. 110; 214, 215, č. 296).

Daleko nejlepší podmínky pro rozvoj hornické činnosti měla Jihlava, která se stala odvolací stolicí horního práva, kodifikovaného v letech 1249 – 1288 pro celý stát (Hoffmann 1959). Jako město s možným podílem hornictví vznikla i Jemnice, čemuž nasvědčuje i místní jméno, dolování zlata dokládá přímo až listina Karla IV. z r. 1345. Právní rámec dolování měl vymezovat vzor Jihlavy. Také Brno obdrželo právo dolování v okruhu 6 mil r. 1297. Podstatně slabší ložiska zde ovšem vyloučila, že by tato činnost měla v ekonomice města větší význam. Ve 13. a 14. stol. je však doložena angažovanost brněnských měšťanů v štěpánovském stříbrném revíru, cca 41 km severozápadně Brna (CDB IV/1, 489, č. 293; Archiv města Brna, rkp. č. 39, fol. 216r., 223r.; Doležel 2000). Ekonomika ostatních měst se orientovala v převážné míře na běžný standard regionálního trhu s dominancí tzv. silných řemesel (potravinářských a textilních), o čemž jsme ovšem lépe informováni až z pramenů 2. poloviny 14. stol.

Jen na okraj se také zmíníme o národnostní problematice středověkých jihomoravských měst. Vlivem silného proudu německých, podle dochovaných písemných památek převážně bavorským dialektem hovořících osídlenců nabyta většina jihomoravských měst 13. stol. německý ráz, což ovšem neznamená, že by zde žilo jen obyvatelstvo německého původu (Schwarz 1961; 1966; Sulitková 1984a; Mezník – Sulitková 1993; k dialektu Masařík 1966). V podstatě jediným zdrojem pro určení národnosti jsou osobní jména, což není, jak známo, pramen zdaleka spolehlivý. Největším souborem jmen z rané fáze vývoje města (1226) disponujeme ze Znojma, kde složení dvou „viků“ prozrazuje smíšený ráz a lokální prolínání české a německé národnosti. Brzy však ustupují slovanská jména do pozadí – r. 1285 lze sem zařadit jediné z 8 jmen přísežných (ke Znojmu viz výše a CDM V, 282, 283, č. 77). Druhý relativně dobrý příklad představuje Brno, kde z listiny z r. 1231 v korelaci s výsledky archeologických výzkumů lze odvodit soustředění Němců a Románů v severní části tvořící se městského areálu před r. 1220, zatímco v části jižní se od 12. stol. rozvíjí česká složka. Nicméně striktní prostorové oddělení národností neexistuje, jména předních měšťanů až na ojedinělé výjimky (Prosimír r. 1283 – 1287) ovšem prozrazují dominanci německé národnosti (Bretholz 1911, 32, 71, 72). Románský živel je v rámci jižní Moravy doložen pouze zde a stopa po něm doznívá snad v některých osobních jménech, uvažuje se o vlivu na zavedení mílového práva v privilegii r. 1243 (Küchler 1964, 92). Zdá se, že hlavní proud Románů směřoval spíše do Uher, kde např.

v Ostřihomi měli vedoucí postavení (např. Schünemann 1929, zvl. 67 – 70, 88; Székely 1964; Kubinyi 1990, 107, 108; Siklósi 1994), doloženi jsou i ve Slezsku (Zientara 1975). Obdobně také ve Znojmě prozrazují mladší prameny podíl českého obyvatelstva, ráz města však zůstal německý, jak napovídají mj. názvy ulic a pomístní jména (Chaloupka 1949; Schwarz 1966, 17 – 27). Ještě výrazněji vystupuje do popředí německý ráz „nové“ Jihlavy, kde vůbec nedokážeme identifikovat českou složku ze Staré Jihlavy – ze 17 jmen z let 1253 – 1278 je 15 jednoznačně germánských a zbyvajících biblického původu (Štěpán, Jakub). Relativně nejdříve se zčásti počesťuje Uherský Brod, jak plyne ze srovnání jmen radních z let 1297 a 1354 (CDM V, 66 – 68, č. 70; VIII, 221, 222, č. 276). S výrazným podílem českého živilu lze také počítat v Třebíči, jak naznačuje již listina z r. 1277 a potvrzením trendu jsou i jména přísežných z r. 1405 (CDB V/2, 554, 555, č. 843; Kubeš 1874, 51, 52; Uhlíř 1977, 27, 28; CDM XIII, 435, 436, č. 398). Na vývoj národnostního složení působily různé faktory, např. v případě zeměpanských měst přitažlivost pro bohatší příslušníky německého měšťanstva z menších lokalit doma i v zahraničí, obecně pak dominance německého živilu v horních vrstvách společenského žebříčku jakož i přítomnost či absence venkovského německého osídlení v bezprostředním zázemí konkrétního sídliště.

Mnoho zůstáváme dlužní výzkumu počátků židovských komunit v jihomoravských městech 13. – 14. stol. Regální výsost nad Židy měl panovník, pro nějž byly příslušné poplatky židovských lichvářů vítaným zdrojem příjmů a tudíž usazování Židů povoloval, a to i jiným vrchnostem, jako např. olomouckému biskupu r. 1322 po „jednom svobodném Židu“ ve čtyřech vyjmenovaných městech (všeobecně viz Bretholz 1934; Hofmann 1992, 237 – 246; Kejř 1998, 298, 299; CDM VI, 159, č. 213). Od 13. stol. sílí totiž role Židů v peněžnictví na úkor klasického obchodu. Po statutech z r. 1254 a 1262 pro židovské obyvatelstvo vydal Přemysl Otakar II. další r. 1268 před Brnem, což se někdy mylně spojuje jen s brněnskými Židy (CDB V/1, 76 – 78, č. 36+; 85 – 88, č. 41+; V/2, 137 – 141, č. 566; Bretholz 1934, 102). Již statuta z r. 1254 upravují zejména zástavní obchody a vymezují právní ochranu Židů. Při vzájemných sporech vyňal král Židy z pravomocí městských rychtářů a podřídil je přímo panovníkovi, resp. jako jeho zástupci komořimu, běžné věci řešil zvláštní židovský rychtář. Židé obdrželi též právo svobody pohybu. Patrně mezi lety 1273 – 1278 vydané další Přemyslovo privilegium vyjímá brněnské Židy z působnosti zemského komořího i městských přísežných a rychtáře vyjma některých těžkých zločinů (CDM VII, 927, č. 384; Bretholz 1934, 80 – 105). O zastoupení Židů v jednotlivých lokalitách máme před polovinou 14. stol. jen sporadické zprávy a teprve z 1. poloviny 14. stol. je z Brna a Jihlavy topograficky doloženo souvislé židovské osídlení – „platea

Judeorum“. Nález vápenky v Brně – Františkánské ulici nevylučuje, že zdejší židovské ulici mohlo alespoň zčásti v 1. poloviny 13. stol. předcházet křesťanské osídlení (CDM VI, 310, 311, č. 403; Richter – Samek – Stehlík 1966, 29; Vičar 1965, 273; Procházka 2000c). Příklad Uherského Hradiště či Mikulova též svědčí pro domněnku, že s výjimkou největších zeměpanských měst se ve sledovaném období v ostatních tržních lokalitách vyskytovalo nejvýše několik židovských rodin, které nemusely žít vždy v souvislé zástavbě. Absenci Židů v Mikulově ještě k r. 1414 naznačuje vrchnostenský urbář (Bretholz 1930; k Uherskému Hradišti Procházka – Sulitková 1984, 21, 55). Rozmach židovských komunit ve 14. stol. potvrzují také nejstarší dochované náhrobky (Levy 1929).

Pro zevrubnou analýzu geneze půdorysu jihomoravských měst nám v drtivé většině chybí dostatek informací získaných archeologickou cestou, navíc zkoumaný vzorek lokalit není dostatečně početný, aby postihl celou škálu možností. Ve většině případů musíme zatím vystačit s tradiční analýzou novověkých plánů historické zástavby ve vazbě na komunikační trasy, více či méně doplněnou o přímé doklady osídlení. I v relativně optimálních případech dlouhodobě sledovaných měst, jako je např. Brno, působí negativně fenomén „živé lokality“, vyznačující se změti neutuchajících, stále se znovu překrývajících a žel porušujících aktivit. V zásadě lze rozlišit 1) lokality s půdorysem vyměřeným v rozsahu historického jádra při lokaci, který je dodržován po celou předindustriální epochu, 2) sídliště, kde došlo ještě ve středověku k radikální změně půdorysné osnovy, 3) lokality přeložené na jiné místo, přičemž starší zaniká, 4) sídliště s postupným, průběžným nebo stupňovitým růstem zástavby, aniž by starší prvky z půdorysu mizely. Přitom platí obecně poznatek, dosvědčený archeologicky např. v Brně, Jihlavě, Uherském Hradišti či Ivančicích, že uliční čára definitivně stabilizuje až souvislá zděná zástavba a i v rámci velmi pravidelného půdorysu se lze setkat někdy s dosti výraznými anomáliemi (Jihlava – Divadelní ulice). Do první skupiny lze zařadit především jednorázově vysazená města v místech s absencí nebo nejvýše se zcela zanedbatelným předlokačním osídlením. V této skupině vyniká malá podskupina královských měst vyjma Jihlavy z doby až po polovinu 13. stol., tedy z doby Přemysla Otakara II., která se vyznačuje převážně či výlučně šachovnicovitým blokovým členěním a pravoúhlými hlavními tržišti (Uherské Hradiště, Uherský Brod). Blízko jim stojí Velká Bíteš s velkým obdélným náměstím, vzniklým snad v první, ještě zeměpanské fázi, či zatím takřka vůbec nezkoumané Hustopeče (Kuča 1997, 356 – 362) a nekrálovské Moravský Krumlov a Blansko (Doležel 1995, 207 – 209), kde ovšem bude třeba vývoj půdorysu dále archeologicky ověřovat. Patří sem ale i některá menší města s dokázaným intenzivním osídlením již z 1. poloviny 13. stol., s nepravidelným uspořádáním svazku

parcel (Třebíč), kde lze uvažovat jen o přibližném vymezení jádra s možností doměření v průběhu poměrně rychlého procesu. Do druhé skupiny patří především Telč, kde prvotní lokace s kostelem sv. Ducha z 1. poloviny 13. stol. zabrala část mladšího náměstí. Ve Slavkově se zdá, že prvotní poddanské město z 2. poloviny 13. stol. navázalo na starší mladohradištní osídlení a teprve ve 14. stol. došlo k vytýčení nového půdorysu s obdélným náměstím na místě starší zástavby. Nevíme však, kdy se vytvořila struktura dosti pravidelných, takřka šachovnicovitě uspořádaných bloků kolem zástavby náměstí. Je tedy zjevné, že v této skupině se objevují lokality jak s prostorovou kontinuitou osídlení z doby před 13. stol., tak i vysazené. Blízkou třetí skupinu zastupuje především Žďár, jehož půdorys však známe jen z malé části. Ve Veligradu - Starém Městě rozvoj osídlení pokračuje i po přesídlení části obyvatel do Uherského Hradiště, přičemž – snad až ve 14. stol. – zde dochází k částečné restrukturalizaci zástavby, takže jde spíše o lokalitu druhé skupiny. Konečně do čtvrté skupiny lze přiřadit především Brno a Znojmo. V prvním případě sice osídlení 13. stol. navazuje na starší zástavbu alespoň v jižní polovině jádra, nicméně ve 13. stol. zde nepochybně došlo k sjednocení půdorysu podle určitých principů. Ty omezily rozsah zachování starších reliktnů, k nimž lze snad počítat část Zelného trhu (Starý trh z let 1247 – 1293?). Určité rozdíly mezi severní (bývalé podhradí) a jižní částí půdorysu Znojma nepochybně souvisí s převrstvením a rozšířením areálu ve spojitosti se založením a růstem královského města v druhé čtvrtině 13. stol. Případ Ivančic naznačuje, že přiznání městského charakteru jde v některých případech v ruku v ruce s dosídlením areálu v rozsahu později hradbou vymezeného půdorysu, přičemž do popředí vystupují dva základní prvky půdorysné skladby – „trhová“ ulice v severní části a obdélné náměstí při farním kostele na jihu. Určité podobnosti vykazuje půdorys Podivína, ovšem s odlišnou vazbou půdorysu na trasy cest. Také v případě Moravských Budějovic se zdá, že ke starší ulici při veřejné cestě se dodatečně připojilo obdélné náměstí. Asi sem patří též Mikulov, kde došlo k vymezení jádra opevněním až po dlouhém postupném růstu. Že první fáze osídlení mohla být značně menšího rozsahu než zaujímal pozdější obvod hradeb, ukazuje zejména translokovávané Staré Mýto ve východních Čechách (Richter 1994). Naproti tomu prvoplánově vytýčený Uherský Brod celý středověk svůj předem daný areál nezaplnil.

Zejména pro menší jihomoravská města je typické více či méně nepravidelné utváření uliční sítě a parcelních bloků. Příčin je nepochybně více, chybí potřebná data z areálů řady z nich (zejména z Hodonína, Pohořelic, Podivína, Mikulova, Velkého Meziříčí, ale i např. Moravských Budějovic či Vyškova). U malých měst, omezujících se většinou na náměstí a krátké uličky k branám, determinoval

půdorys parcelních bloků již tvar náměstí a obvykle oblé průběh hradebního obvodu. Četný výskyt trojúhelníkovitých či lichoběžníkovitých tržišť (Brno, Znojmo, Podivín, Mikulov, Vyškov, Telč, Kyjov, Modřice; pro Kyjov viz Kuča 1998, 312 – 319) může souviset se zvyklostmi, které zachycujeme v Dolním Rakousku, tyto půdorysné tvary lze též chápat jako přirozený výraz vazby na vidlice obchodních cest. Ale i tam, kde byla vytyčena náměstí obdélná, lze v řadě případů pozorovat malý důraz na dodržení geometrického tvaru. Někdy jde o přizpůsobení průběhu cesty (Velké Meziříčí, zčásti Pohořelice), či např. ohybu řeky (Třebíč), konečně v některých případech chybí racionální důvod a zástavba prozrazuje jen orientační regulaci (Tišnov – Doležel 1995, 208). Zajímavý případ představují zeměpanské Pohořelice, kde dvě obdélníkovitá náměstí jsou napojena na přirozenou strukturu cest, k osvětlení evoluce nepravidelného, snad i v průběhu historického vývoje restrukturalizovaného půdorysu zatím nemáme dostatek podkladů. Je tedy zřejmé, že ne vždy byl k dispozici geometrie znalý lokátor.

Je snad zbytečné připomínat, že terénní tvary nevyhnutelně modifikovaly v některých případech půdorys města či jeho části, ať již šlo o vyvýšené ostrožny (Znojmo, Jihlava), říční ostrov (Uherské Hradiště), či vyvýšeniny zapojené do areálu (Brno – Petrov). Dosavadní stav našeho poznání nicméně naznačuje, že před polovinou 13. stol. jsou pravidelně vytyčené ortogonální půdorysy výjimkou (Jihlava, Velká Bíteš?), spíše se setkáme s originálními aplikacemi (Brno, Znojmo) a poněvíc se vyskytují útvary více či méně nepravidelné (Ivančice, Podivín, Třebíč). Pravidelných vyměření přibývá ve 2. polovině 13. stol. (Uherské Hradiště, Uherský Brod, Blansko, Moravský Krumlov), konstituují se i půdorysy méně geometrizované (Vyškov). Z povrchního srovnání plynou analogie mezi jihomoravskými a dolnorakouskými městy v oblasti utváření půdorysu. Již velikostní škála s jedním velkým městem (Víděň) a řadou menších středních a malých měst je s naším regionem srovnatelná. Z dosavadních publikací je zjevné, že nepravidelným půdorysem parcelních bloků a často trojúhelníkovým náměstím se vyznačují ty části dolnorakouských měst, které vznikaly v průběhu 11. a 12. stol. (Víděň, Horn, St. Pölten, Krems aj.) Již od 90. let 12. stol. se v příbuzné dolnorakouské oblasti setkáme s více či méně pravidelnými rozměřeními s obdélníkovým náměstím (Hainburg, Tulln, Korneuburg). Stále pociťujeme nedostatek městských výzkumů, které by exaktně ověřily vývoje urbanistů a historiků o sídelně – prostorovém vývoji a členění jednotlivých lokalit. Některé výzkumy – např. ve Vídni – naznačují výrazné změny v zástavbě ve 12. – počátkem 13. stol., např. raně středověký trh Kienmarkt v nejstarším jádru Víděně se během 12./13. stol. postupně zastavěl. Lze tudíž počítat se změnami i tam, kde nepravidelné bloky zdánlivě svědčí o přetrvávání archaických sídelních

struktur. Naproti tomu odkryvy ve Steinu naznačují jen kvalitativní změny v parcelní zástavbě od 13. stol. (Weizsäcker 1953, 126 – 134; Klaar 1963; Scherrer 1992; Felgenhauer – Schmiedt 1993; Plessl 1993; Kreitner 1994; 1996; Helgert 1998; přehledně Měřinský – Zumpfe 1995, 182; 1997, 152).

V zásadě potvrdila archeologická pozorování především relativní stabilitu půdorysné struktury většiny sledovaných měst a to od druhé poloviny 13. století až do období pronikavých urbanizačních změn, probíhajících v zásadě od konce 19. věku. I když se v některých, vcelku ojedinělých případech objevují v komunikacích i jámové objekty nejasné funkce, na většině komunikací a tržišť i menších měst se nepodařilo zjistit žádné stopy starší zástavby, ale pouze kulturní horizonty, související s přirozeným ukládáním organických odpadů a komunikačním provozem v období prvotní sídelní stabilizace 13. stol. Na tato souvrství pak následně navazovaly již nejrůznější další, zčásti rovněž středověké úpravy veřejných prostranství, od dřevěných hatí v zamokřených úsecích (Tišnov – Brněnská ulice) až po šterkové úpravy. Příklad Brna – Hřbitovní uličky, protažené ke kostelu sv. Jakuba až ve 2. polovině 13. stol. či otevření původně snad slepé Františkánské ulice v pozdní gotice nicméně ukazuje, že k určitým dílčím zásahům do půdorysu docházelo. Častěji se vyskytují lokální posuny úrovně čela parcel, rámcově nepřesahující distance několika málo metrů, kdy mladší zástavba ustupovala oproti nejstaršímu stavu většinou do hloubky příslušných areálů (Brno, Ivančice, Uherský Brod, Modřice, Jedovnice – k poslední lokalitě Doležel – Plech 1999, 331).

Vzhledem k dosavadnímu stavu bádání a rozsahovým možnostem tohoto příspěvku se zde zřídíme podrobnější analýzy parcelace jihomoravských měst. Lze jen konstatovat převahu nerovnoměrné parcelace jednotlivých bloků v souladu s vývojem půdorysů řady lokalit patrně již od samého počátku, což platí i pro Brno (Vičar 1969), vedle méně četných příkladů alespoň počáteční rovnoměrné parcelace. Klasickým případem druhé skupiny je Uherské Hradiště, kde bylo v 50. letech 13. stol. vyměřeno 22 parcelních bloků po 4 areálech o šířce až 20 m (Procházka – Sulitková 1984, 9, 53 – 59). Poměrně pravidelnou raně gotickou parcelaci se podařilo z jader zděných domů odvodit u bloků na náměstí v Jihlavě, kde u čtyř zkoumaných bloků bylo zjištěno rozpětí 8 – 13 parcel (Vošahlík 1981, 454, 455). Raně zděné domy v Brně však obvykle nedosahují celé šířky městiště. Nejstarší brněnské i uherskohradištské městské knihy z druhé a třetí čtvrtiny 14. stol. již ukazují značný stupeň stabilizace nestejnorodé areální struktury. Jen výjimečně se podařilo archeologicky doložit změnu parcelní hranice v průběhu vrcholného středověku (Uherské Hradiště – Otakarova ul.: Procházka – Snášil 1984, 46 – 50). Takový jednoznačný důkaz, jakým je posun ohrazení areálu, je v podmínkách jihomorav-

ských měst většinou se špatnými podmínkami pro dochování organických materiálů velmi vzácný.

Dosud provedené výzkumy zejména v Brně, Uherském Hradišti, Jihlavě, Veligradu – Starém Městě, Žďáru a v menší míře i v dalších městech prokázaly, že naše nejstarší města a tržová sídliště byla v naprosté převaze dřevěná či dřevohliněná. Výzkumy v Brně ukázaly, že v 1. polovině 13. stol. ještě dožívají povrchové sloupové a snad i srubové stavby, vzhledem k torzovitému charakteru jejich pozůstatků (ohniště, pece, sloupové jámy) však zatím nejsme schopni rekonstruovat jejich podobu. Obdobnou situaci zaznamenáváme ve Veligradu, jehož nejstarší zástavba snad sestávala z povrchových, resp. jen mělce pod bázi ornice zahluobených staveb, z nichž se zachovala jen torza hliněných pecí. V rámci architektury ze spalitelných materiálů však 13. stol. přineslo dva nové, výrazné prvky. Prvním je tzv. *kolonizační zemnice* a s ní geneticky související *podsklepený dům*. Nechceme se zde podrobněji věnovat stále diskutované otázce, zda pravouhlé, až kolem 2 m hluboké objekty se vstupní šjíjí (průkopem), po publikaci výzkumů v Mostě a na Sekance u Hradištku ve středních Čechách považovaných jednoznačně za zemnice (Klápště – Velímský 1985; Richter 1982; nověji Michna 1988; Klápště – Richter – Velímský 1996) skutečně sloužily ve všech případech přímo k bydlení, či šlo o sklepy pod nadzemními podlažními. Klíčovým kritériem je přítomnost otopných zařízení, která se skutečně zejména v objektech na Sekance hojně vyskytovala. V rámci konstrukčně blízkých brněnských analogií byla původně vyčleněna jako obytné zemnice, byť jen krátkého trvání skupina objektů s tvrdě udusanými podlahami a ve dvou případech i s doklady nevýrazných ohnišť (Procházka 1996c, 121, 122). V dalším vývoji poznání, kdy bylo např. přihlédnuto k nálezům ohnišť ve sklepech raného zděného domu i paralelám z karpatské oblasti, svědčícím o temperování sklepů (Parádi 1979; Hanuliak 1982), i pod vlivem nových studií z německé a polské oblasti (Donat 1993; 1996; Piekalski 1996) byly jihomoravské „zemnice“ interpretovány rovněž spíše jako sklepy, byť nelze u jednotlivých případů krátkodobé obývání zcela vyloučit (Procházka 2000c). To samozřejmě nevylučuje užití skutečných zemnic v některých konkrétních případech, jako je nejen Sekanka, ale i „Staré město“ u Žďáru, kde se skutečně na podlahách nacházejí propálené plochy. V posledním případě může jít o krátkodobou (?) reakci na relativně drsné podnebí Českomoravské vrchoviny, přihlédnout je zde třeba i k nepochybné existenci povrchových, resp. nepatrně zapuštěných staveb s ohništi (nejnověji Zatloukal 1999). Těžko jinak než jako polozapuštěnou zemnici lze interpretovat jen v řezu dokumentovaný zahluobený vydrěvený objekt s pecí ze vsi Šlapanice jihovýchodně Brna (Belcredi 1988), naproti tomu zahluobené objekty ze zaniklé vsi u Černé Hory severně Brna lze spíše interpretovat přinejmenším v mladší fázi jako

sklepy povrchového domu (Procházka – Štof 1983, 54). V zásadě však jámové objekty s průkopy představují především sklepy nadzemních domů, které přinesl kulturní proud spjatý s německými osadníky, v našem případě zejména z jihoněmeckých oblastí (Donat 1996). V Brně představovaly podsklepené, patrně hrázděné či archaičtější sloupkové konstrukce masový jev po celé 13. a 1. polovinu 14. stol. Pouze jejich vchodové průkopy bývají ojediněle obezděny plentami na maltu. Obdobné stavby byly zjištěny i v Uherském Brodě, Jihlavě, Telči, Ivančicích, Modřicích, nejnověji i v Tišnově. Zatím pouze v Ivančicích byl sklep opatřen plentou z kamenů nasucho. Zejména v Brně se mezi těmito objekty vyskytují obří o délce větší než 10 m a hloubce přes 3 m, doprovázené samozřejmě i subtilnějšími exempláři. Měličí objekty, zapuštěné kolem 1 m, převažují ve Žďáru, byť i zde se vyskytly případy o hloubce původně přes 1,5 m. Stále není zcela vyjasněn vztah těchto staveb k povrchovým, nepodsklepeným částem. Jak ukázal nový nález z Rašínovy ulice v Brně, kde byla dochována samostatně konstruovaná sloupová stěna nadzemního podlaží, v řadě případů byl podsklepen celý dům (Merta 1999a). Mnohem hůře se v Brně dochovaly pozůstatky nadzemních dřevohliněných staveb, obvykle v podobě vrstev vypálené mazanice a fragmentů podlah, v jednom případě s ohništěm, jindy s řadou kúlových jamek. V jiných městech je situace ještě horší. V tržových vsích Veligrad a Žďár – „Staré město“ je vedle zemnic či podsklepených domů existence nadzemních staveb, žel často nejasné konstrukce, nepochybná. Ve Veligradu byla zjištěna jediná zahluobená stavba bez ohniště, s atypicky rozmístěnou sloupovou osnovou v ploše podlahy.

Zejména nálezy v Brně a Jihlavě, do jisté míry i v Ivančicích ukazují, že sklepy bývají jak při uliční čáře, tak i v hloubi parcel. Někdy lze sice předpokládat, že dopředu byla vysunuta nepodsklepená část, spíše však jde o nepravidelnost typickou pro tento typ zástavby až do 14. stol. Vzhledem k skladové funkci suterénů je totiž třeba vzít v úvahu, že zděné domy, stojí-li při komunikaci, mají zde i sklep – z jednoduchého důvodu nejsnazší přepravy k uložení určeného zboží a zásob z ulice. K problematice jistě přispěje publikace víceprostorových staveb se zapuštěnými komorami ze středomoravské Kroměříže (Michna 1995, 425). Tím se současně dostáváme k tématice trojdílného domu v městském prostředí. Nejvíce dokladů k této látce poskytly výzkumy v Uherském Hradišti. Na dvou ze tří výzkumů, které odkryly pozůstatky obytných domů z 2. poloviny 13. – počátku 14. stol., byl zachycen vývoj od jednoprostorových staveb, v některých případech kolem 1 m zapuštěných do podloží, až k přízemním, nepodsklepeným domům. Jejich půdorysy zjevně vycházejí z trojdílného schématu, v jednom případě rozvinutého do podoby šestiprostorového domu chlévo-komorového typu. Jejich vztah k soudobému trojdílnému domu, který

od 14. stol. postupně ovládl vesnická sídliště, bude ještě předmětem dalšího zkoumání. Ze vzácných, rozsahem srovnatelných reliktních v zahraničí lze uvést švýcarský Laufen, kde ovšem jde o sevřenou řadovou zástavbu jiné půdorysné osnovy členění domů (Pfrommer 1995).

O počátcích zděné zástavby jsme informováni pouze z několika lokalit, přičemž archeologicky byly nejstarší – převahou kamenné – domy zkoumány ponejvíce v Brně, ojediněle v Uherském Hradišti. Jinak máme k dispozici pouze stavebně-historické průzkumy stojících staveb, zejména z Jihlavy, v menší míře ze Znojma. V Brně se ukazuje, že nejstarší domy výjimečně již z 1. poloviny 13., většinou až z 2. poloviny tohoto věku jsou čtvercové či obdélné, jednoprostorové nebo dvouprostorové a podsklepené. U posledně uvedených bývá k hlavní místnosti přiložena úzká obdélná část. U ani jedné z těchto staveb není jednoznačně prokázán věžový ráz, právě užší prostora u některých objektů ale mohla skrývat schodiště do vyšších pater. Ze složitějších půdorysů datovaných ještě do 13. stol. lze předpokládat postupný vývoj u dvoutraktového domu č. p. 449 v Minoritské ulici, ne zcela jasný je také vznik dvoupodlažního domu č. p. 368 s věží snad z doby krátce před r. 1250 (Samek 1993; 1994, 142, 143; Merta, v tisku). Domy jednoduchého půdorysu zastupuje také zatím jediný odkrytý příklad z Uherského Hradiště – Mariánského náměstí, datovaný do 2. poloviny 13. stol. Pouze z Jihlavy jsou známa loubí z 13. stol., umístěná při uliční čáře (Vošahlík 1981). Původně V. Menclem (1953) jako základní typ domu 13. stol. určený tzv. dům průjezdový byl ve světle novějších objevů jednoduchých půdorysů zpochybněn (Muk 1988/1991). Nelze zde uvádět veškeré analogie prvních jihomoravských zděných domů, geneticky stojících blízko starším domům pražským. Analogie k jedno- či dvoudílným půdorysům lze nalézt např. také v Písku, Mostě, Trnavě či Wroclavi. Rozdíly se projevují např. v rozsahu podsklepení – např. v Praze i Wroclavi postrádaly nejstarší domy podzemní podlaží (Muk 1978; Staník – Žuffová 1995; Líbal – Muk 1996; Chorowska 1994, s evropským přehledem). Bohužel nemáme zatím dostatek informací z oblastí rakouského Podunají.

Pouze v několika případech je prokázána vzájemná funkční souvislost zděné a dřevohliněné zástavby. Lze uvést příklad z Uherského Hradiště – Mariánského náměstí, kde nejpozději ve třetí fázi zástavby bylo kamenné jádro obklopeno šestiprostorovým dřevohliněným domem. Ve Starobrněnské ulici č. 2-4 v Brně se zase uvažuje o souběžné existenci podsklepeného dřevohliněného objektu při komunikaci a kamenného jádra na východní straně hlouběji v parcele. Tyto situace potvrzují tezi, že volně stojící zděná jádra byla obklopena zástavbou ze spalitelných materiálů (Chorowska 1994, 7).

Největší množství poznatků o prostorovém vývoji zástavby se podařilo získat rovněž v Brně,

následuje Uherské Hradiště, Jihlava, Uherský Brod a Ivančice. Je zjevné, že v průběhu 13. a zčásti i 14. stol. probíhá v našich městech přechod od zástavby ještě dvorcové k typu řadovému, přičemž poslední se v některých městech plně prosadil zejména v souvislosti s konverzí na architekturu z nespalitelných materiálů. Příklady z Brna, Uherského Hradiště, Uherského Brodu či Jihlavy ukazují, že ve 13. stol. lze počítat se souběžným výskytem řadově uspořádané zástavby při komunikaci, byť ještě často nesouvislé, vedle dvorcové s domy hlouběji v parcele. V Brně i v Uherském Hradišti lze prokázat v nejstarším období při ulici i výrobní objekty. Dosavadní statistika brněnských příkladů naznačuje, že zejména dřevohliněné obytné objekty, resp. jejich dochované podsklepené části (včetně „zemnic“) jsou zhusta zasunuty blíže středu či méně často dokonce do týlu parcely, známe však i příklady situování v čele při veřejném prostoru. V několika případech byly prokázány vedle domů dvorky dosahující rovněž až ke komunikaci. Již nejstarší zděné domy, původně rovněž často nezabírající celou šířku městišť, bývají přece jen častěji v čele – avšak např. zmíněný jediný takový dům z počátků Uherského Hradiště je zasunut vůči hranici tržiště kolem 8 m. V Jihlavě se kolem hlavního tržiště již ve 13. stol. uplatňovala řadová zástavba kamenných domů, nicméně výzkum v č. 14 naznačil souběžnou existenci podsklepeného dřevohliněného domu uprostřed a zděného v čele arey, není-li ovšem zděná stavba mladší. Takřka výlučně dřevěných domů se podle archeologických poznatků týkají nepříliš časté případy vysunutí do komunikace (Brno, Uherský Brod, Jihlava) – snad tyto případy měly řešit stavební řády, vydané nejdříve (kolem r. 1270) v Jihlavě a ve 14. stol. i v Brně (CDB V/2, 198, č. 602; Pošvář 1956, 178; Hoffmann 1967; Flodr 1990, 219). Určité kolísání kolem ideální hranice komunikace je rovněž běžné a ke stabilizaci dochází obvykle až nahrazením dřevěného zděným domem. Zajímavou otázkou je souběžný výskyt dvou obytných domů na jedné parcele. Tato otázka je ovšem jednoznačně řešitelná pouze tehdy, kdy lze s maximální pravděpodobností stanovit parcelní příslušnost a vzájemný časový vztah obytných objektů. Kromě výše uvedené situace na Masarykově náměstí v Jihlavě lze uvést dva velmi pravděpodobné příklady z Uherského Hradiště (Mariánské náměstí a Otakarova ulice). V Brně není obdobný případ jednoznačně prokázán, o souběžné existenci zděného a dřevěného domu lze uvažovat např. na Kobližné ulici č. 4., Radnické č. 8 či na Starobrněnské č. 8 (Merta 1999b; Merta et al. 2000; Procházka – Loskotová 1995). Z relativně dobře prozkoumaných zahraničních analogií lze uvést např. Freiburg in Breisgau, kde „zadní domy“ měly sloužit nižším vrstvám obyvatelstva (Untermann 1993, 233). Je otázkou, zda může jít o obydlí podruhů, jejichž četný výskyt v Brně zachycují již první městské účetní doklady od 40. let 14. stol. (Mendl 1935).

Významné novum, které urbanizační proces přinesl, byla též změna zacházení s fekálním a zčásti též sídlištním odpadem. Příklad Brna ukazuje na velmi rané hloubení specializovaných kruhových, řidčeji pravoúhlých fekálních jámek již od raného 13. stol. ve dvorních částech areálů. Tyto objekty ovšem pojaly jen malou část sídlištního odpadu a byly místy až do 13./14. stol. doprovázeny odpadovými vrstvami. S brněnským prostředím koresponduje budování kvadratických jámek ať již s dřevěným bedněním nebo bez něj již od první poloviny 13. stol. např. v Tišnově a o málo později i Kuřimi (Doležel 1985, 83; Doležel – Růžička 1996, 89). Zatímco také v Jihlavě či Uherském Brodě byl problém s odpadem řešen obdobně, v Uherském Hradišti se vzhledem k vysoké úrovni podpovrchové vody objevují jámky ve 13. stol. jen výjimečně (Masarykovo nám.) a odpadní vrstvy se na parcelách vytvářejí až do 15. stol. Zejména na Brněnsku se od 13. stol. místy až hluboko do novověku vyskytují v hloubi parcel též zásobní jámy, většinou obilnice (např. Boskovice, Modřice, Slavkov, Velká Bíteš, Kovalov – pro poslední Měřínský – Unger 1987, 5 – 6, tab. 4, 5). Příklad Brna, kde se objevily i na velké parcele v centru města ještě v 14./15. stol. (Koblišná č. 3) ukazuje, že jejich spojování např. s převážně agrárním charakterem dané lokality se musí posuzovat velmi individuálně.

Velká královská města – Brno, Jihlava, Znojmo – byla nepochybně ještě ve 13. stol. opevněna zděnými hradbami, což se podařilo archeologicky prokázat v prvních dvou lokalitách (Procházka 1993a, 44; Zatloukal 1996). Provizorní nezděné opevnění bylo snad zjištěno na severní straně brněnského historického jádra, interpretace a datování zdejšího valu s příkopem však není bez problémů (Himmelová 1997a). Jednoznačnější je datace i příslušnost dřevohliněné hradby ve Veligradu – Starém Městě. Zděné opevnění dalších měst až v 1. polovině 14. stol. uvádějí písemné prameny (Třebíč), ojedinele je potvrzeno archeologicky (Uherské Hradiště), ve většině dalších případů se na ověření časového zařazení čeká (zvl. Ivančice, Pohořelice, Podivín, Jemnice, Uherský Brod, Moravský Krumlov, Telč). V případě Velkého Meziříčí jde v případě zděné fáze hradeb dokonce až o přelom 15. a 16. stol., u Mikulova pravděpodobně až o pokročilý 16. stol. Z uvedených příkladů jsou poměrně rozsáhlé úseky fortifikace dochovány ve Znojmě, Jihlavě, Moravském Krumlově, Uherském Brodě, Ivančicích a Jemnici, podstatně méně v Mikulově, Brně, Uherském Hradišti, Třebíči, Velkém Meziříčí, nad úrovní terénu chybí zřetelnější pozůstatky v Pohořelicích či Podivíně (synteticky Měřínský – Nekuda 1997, žel s absencí archeologických zjištění).

Rovněž k složité a obsáhlé problematice církevní architektury lze podotknout jen několik poznámek. Velká královská města Znojmo a Brno byla členěna na dva farní obvody, ve všech ostatních sledovaných případech najdeme jen

jeden farní kostel. V některých případech dlouho přetrvávala farní funkce starších kostelů vně hradeb a městský kostel byl pouhou kaplí (např. Jemnice, Jihlava, Telč, Uherské Hradiště). Výzkum kostela sv. Petra a Pavla v Brně potvrdil, že růst městského obyvatelstva si již před polovinou 13. stol. vynutil podstatné zvětšení kostela. Jen do největších lokalit přišly v 1. polovině 13. stol. mendikantské řády, minorité (Brno, Jihlava, Znojmo), dominikáni (Brno, Jihlava, Uherský Brod, Znojmo), klarisky (Znojmo – přehledně Jirásko 1979; Madaj 1998). Sporadicky se v některých městech ještě po polovině 14. stol. objevili augustiniáni (Brno, Moravský Krumlov – Bretholz 1911, 155 – 157; Sloschek 1937, 137). Ostatní menší města včetně markraběcíh zůstala po celé předhusitské období bez řeholí a ani později se ve většině z nich řeholníci neusadili. V tomto ohledu nelze nevidět dobu s řadou malých dolnorakouských měst (Měřínský – Zumpfe 1997, 152). Závažná zjištění poskytly výzkumy zejména minoritského a v menší míře i dominikánského kláštera v Brně, kde prokázaly starší, avšak již raně městské osídlení před příchodem příslušných komunit ve 30. letech 13. stol. Naproti tomu v dominikánském i minoritském klášteře v Jihlavě potvrdil archeologický výzkum založení v souladu s počátky osídlení (Dvořák – Horáčková – Vargová – Zatloukal 1998). Ve Znojmě, kde se minorité a klarisky usadili na předhradí staršího přemyslovského hradu, předcházelo monastickým stavbám jen mladohradištní osídlení.

Stejně jako v ostatních částech českého státu lze považovat vznik a rozmach jihomoravských měst za součást převratného dění 13. století, snad nejdynamičtějším období starších středoevropských dějin. Lze říci, že jihomoravská oblast v zásadě zapadá do vývojového schématu urbanizace českého státu i sousedních německých monarchií, Polska a Uher. V rámci české „Städte-landschaft“ se však jižní Morava vyznačuje jistými specifiky, která souvisí se silným ovlivněním rakouským Podunajím. Odtud totiž ve 13. stol. přišla většina osídlenců, kteří zejména zpočátku určili charakter zdejších měst. Výhodné přírodní podmínky podpořily vznik potravinové základny, stimující vznik relativně husté sítě tržních útvarů. Nicméně přetrvávající převaha vnitřního trhu omezovala rozvoj i těch největších středisek, takže typickým rysem jihomoravské oblasti se stala hustá síť malých měst a městeček, jen výjimečně s více než 200 domy. Tento charakter se udržel v podstatě do industrializace 19. stol.

Prameny a literatura

Bakala, J. 1973: Monopolizace tržních vztahů a mílové právo v městech severní Moravy a Opavska do počátku 15. století, Časopis Slezského muzea - série B - vědy historické 22, 114 - 133.

- 1977: Zrod městského zřízení na středověkém Opavsku, *Časopis slezského muzea - série B - vědy historické* 26, 97 - 122.
- Belcredi, L. 1988: Nález zemnice 13. století ve Šlapanicích u Brna, *Vlastivědný věstník moravský* 40, 80 - 84.
- 1998: Komenda řádu německých rytířů ve Slavkově u Brna, *Pravěk NŘ* 8, 341 - 369.
- Beroušek, J. - Kováčik, P. 1998: Příspěvek k historické topografii Uherského Hradiště, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M 3*, 63 - 76.
- Bistřícký et alii 1991 (ed.): Bistřícký, J. - Spurný, F. - Václavek, L. - Zemek, M., *Moravské a slezské listiny liechtenštejnského archivu ve Vaduzu 1173 - 1380, I*, Brno - Rajhrad - Hodonín - Znojmo.
- Bláha, J. - Konečný, L. 1985: K nejstarší historii města Telče, *Umělecko-historický sborník*, Brno, 129 - 160.
- Bobek, J. 1986: *Mincovníctví olomouckých biskupů*, Brno.
- Borský, P. - Černoušková, D. - Maráz, K. 1993 - 1995: Ke stavebnímu vývoji kostela sv. Jakuba Většího v Pohořelicích ve středověku, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity F 37 - 39*, 1993 - 1995, 189 - 198.
- Bretholz, B. 1911: *Geschichte der Stadt Brünn*, Brünn.
- (ed.) 1923: *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Berlin.
- (ed.) 1930: *Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg, Dürnholz, Lundenburg, Falkenstein, Feldsberg, Rabensburg, Místelbach, Hagenberg und Gnadendorf aus dem Jahre 1414*, Reichenberg - Komotau.
- 1934: *Geschichte der Juden in Mähren im Mittelalter*, Prag - Brünn - Leipzig.
- Cach, F. 1972: *Nejstarší české mince II*, Praha.
- CDB : Friedrich, G., Kristen, Z., Šebánek, J., Dušková, S., Vašků, V. (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I ss.*, Praeae 1904 ss.
- CDM : Boczek, A., Chytil, J., Chlumecký, P. v., Brandl, V., Bretholz, B. (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I ss.*, Olomucii 1836 ss.
- Cejnková, D. - Loskotová, I. - Plaček, M. 1995: *Předběžné výsledky archeologického výzkumu Špilberku, Brno v minulosti a dnes* 13, 150 - 160.
- Cejnková, D. - Měřínský, Z. - Sulitková, L. 1984: K problematice počátků města Brna, *Československý časopis historický* 32, 250 - 270.
- Csendes, P. 1987: *Das Wiener Stadtrechtsprivileg von 1221*, Wien.
- Čechová, J. 1969: Znojemska rychta v období předhusitském, *Jižní Morava* 5, 79 - 83.
- Demek, J. 1992: Horopis. In: Demek, J. - Novák, V. a kol., *Neživá příroda. Vlastivěda moravská - Země a lid*, Nová řada sv. 1, 15 - 38, Brno.
- Demek, J. et alii, 1987: *Zeměpisný lexikon ČSR. Hory a nížiny*, Praha.
- Denecke, D. 1986: *Straße und Weg im Mittelalter als Lebensraum*. In: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, Stuttgart, 207 - 223.
- Doležel J., 1985: *Nálezy z vrcholného a pozdního středověku severozápadní Moravy v letech 1979 - 1983 (okr. Blansko, Brno-venkov a Vyškov)*, *Přehled výzkumů* 1983, 82 - 84.
- 1991/1992: K bližší lokalizaci denárového pokladu z Blanska, *Folia numismatica* 6-7, 75 - 76.
- 1995: Ke vzniku a vývoji několika měst střední a severozápadní Moravy, *Archaeologia historica* 20, 201 - 218.
- 1999a: Ivančice (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů* 1995 - 1996, 401 - 403.
- 1999b: Tišnov (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů* 40 (1997 - 1998), 373 - 374.
- 2000: K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411, *Brno a jeho region, Mediaevalia archaeologica* 2, 159 - 259.
- v tisku: *Dějiny Ivančic v raném a vrcholném středověku. Od počátků slovanského osídlení do roku 1460*. In: Čejka, J. (ed.) a kol., *Ivančice - Dějiny města, Ivančice*.
- Doležel, J. - Ploch, J. 1999: Jedovnice (okr. Blansko), *Přehled výzkumů* 40, 1997 - 1998, 269 - 271, 329 - 332.
- Doležel, J. - Růžička, V. 1996: Záchraný výzkum na pravěké a středověké sídlištní ploše v centru Kuřimi (okr. Brno-venkov), *Přehled výzkumů* 1992, 88 - 90, tab. 13 - 16.
- Doležel, J. - Smutná, S. 1997: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů* 1993 - 1994, 260 - 263.
- 1999a: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů* 39 (1995 - 1996), 469 - 470.
- 1999b: Velká Bíteš (okr. Žďár nad Sázavou), *Přehled výzkumů* 40 (1997 - 1998), 382 - 383.

- Donat, P. 1993: Die zehn Keller von Gebesee, Kr. Erfurt. Studien zu hochmittelalterlichen Kelleranlagen, *Alt Thüringen* 27, 207 - 264.
- 1996: Zum städtischen Hausbau des Hochmittelalters in Mittel- und Süddeutschland, in: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické - Supplementum* 6, Praha, 29 - 39.
- Dvořák, J. - Horáčková, L. - Vargová, L. - Zatloukal, R. 1999: Výzkumy v dominikánském a minoritském klášteře v Jihlavě, *Pravěk* NR 8, 1998, 303 - 319.
- Felgenhauer - Schmiedt, S. 1993: Zur Stadtkernarchäologie in Wien, in: *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum. Eine Festschrift für Günter P. Fehring*, Rostock, 67 - 74.
- Fischer, H. 1952: Die Siedlungsverlegungen im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes, Wien.
- Flodr, M. 1990: Právní kniha města Brna z poloviny 14. století I. Úvod a edice, Brno.
- 1992: Právní kniha města Brna z poloviny 14. století II. Komentář, Brno.
- 1993a: Právní kniha města Brna z poloviny 14. století III. Rejstříky a přehledy.
- 1993b: *Iura originalia civitatis Brunensis*, Brno (edice).
- 1995: *Privilegium města Brna z roku 1243 a jeho velké dědictví*, Brno v minulosti a dnes 13, 23 - 37.
- FRB: *Fontes rerum bohemicarum III*, Praha 1882, ed. J. Emler.
- Freising, H. 1932: Spätburgwallzeitliche Funde aus Mönitz, *Deutsch - mährisch - schlesische Heimat* 18, Nr. 1/2, 26 - 30.
- Galuška, L. 2000: Nejstarší dějiny Starého Města, in: *Staré Město v proměnách staletí*, 29 - 117.
- Geisler, M. - Zatloukal, R. 1999: Ždár na Sázavou (okr. Ždár nad Sázavou), trať Na Starém městě, *Přehled výzkumů* 40 (1997 - 1998), 383 - 387.
- Gutkas, K. 1977: Das österreichische Städtewesen im Mittelalter, in: *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa*, Wien, 134 - 163.
- Haas, A. 1958: Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky, *Právněhistorické studie* 4, 153 - 184.
- Hanuliak, V. 1982: Stredoveké hospodárske objekty z výskumu v Chlábe, *Archaeologia historica* 7, 103 - 112.
- Hašek, V. - Kovárník, J. 1999a: Geofyzikální prospekce a archeologický výzkum v areálu bývalého minoritského kláštera ve Znojmě, *Přehled výzkumů* 40 (1997 - 1998), 434 - 438.
- Havlík, L. J. 1988: K postavení znojemského Hradiště a hradu v 9. - 12. století, *Jižní Morava* 24, 133 - 147.
- Helgert, H. 1998: Die Or Sarua - Synagoge auf dem Judenplatz. Ausgrabungen im spätmittelalterlichen Judenviertel Wiens, in: *Fundort Wien, Berichte zur Archäologie* 1/98, 10 - 19.
- Hendel, Z. - Mozdioch, S. 1996: Die frühstädtische Siedlungskomplexe und Lokationstädte in Schlesien im 12. - 13. Jh. (Änderungen der Raumstruktur im Lichte der archäologischen Quellen), in: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické - Supplementum* 6, 87 - 100.
- Himmelová, Z. 1997a: Brno (okr. Brno - město), Česká 5 - Joštova 28, *Přehled výzkumů* 1993 - 1994, 190 - 191.
- 1997b: Moravský Krumlov (okr. Znojmo), zámek, *Přehled výzkumů* 1993 - 1994, 218 - 219.
- Himmelová, Z. - Měřinský, Z. 1987: Objekt s doklady výroby a distribuce šperkařských výrobků na hradisku "Vysoká zahrada" u Dolních Věstonic (okr. Břeclav), in: *Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, Brno, 129 - 134.
- Hlinka, B. - Radoměský, P. 1975: Peníze, poklady, padělky. Mince a jejich nálezy na československém území, Praha.
- Hoffmann, F (vyd.). 1959: *Jihlavské právo. Vznik a vývoj jihlavského práva*, Havlíčkův Brod.
- 1967: *Jihlavský městský stavební řád z r. 1270*, Jihlava.
- 1975: K oblastem českých práv městských, *Studie o rukopisech* 14, 27 - 67.
- 1983: *Brněnské městské právo*, in: *Brno mezi městy střední Evropy*, Brno, 166 - 180.
- 1990: K systémové analýze středověkých měst, *Český časopis historický* 88, 252 - 275.
- 1992: *České město ve středověku*, Praha.
- 1999: Ke vzniku městského zřízení v českých zemích, *Český časopis historický* 97, 589 - 602.

- Hortvík, V. 1997: In media aqua Zwratka (příspěvek k lokalizaci podivínského hradu), in: Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města, Brno, 104 - 123.
- Hosák, L. 1967: Středověká kolonizace Dyjsko-svrateckého úvalu, Praha.
- Hosák, L. - Nevřiva, O. - Švestka, J. 1959: Dějiny města Podivína, Brno.
- Hosák, L. - Zemek, M. 1972: Od husitských válek do Bílé Hory, in: Uherský Brod, minulost a současnost slováckého města, Brno, 65 - 108.
- Hrubý, Václav 1936: Tři studie k české diplomacii, Brno.
- Hrubý, Vilém 1960: Raně středověké poklady stříbrných šperků na Moravě, Časopis Moravského muzea 45, 83 - 106.
- 1965: Staré Město - velkomoravský Velehrad, Praha.
- Hurt, R. 1934: Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I, Olomouc.
- 1972: O poloze starého kostela Panny Marie, Časopis Moravského muzea 57, vědy společenské, 221 - 229.
- Chaloupka, G. 1949: Brno a Znojmo do pol. 15. stol. (národnostní paralela), Časopis Společnosti přátel starožitností 7, 14 - 21, 94 - 107.
- 1950: K počátkům města Mor. Budějovic, Vlastivědný věstník moravský 5, 152 - 169.
- 1968/1969: Znojmo do počátku 14. století, Časopis Moravského muzea 53 - 54, 88 - 137.
- Chorowska, M. 1994: Średniowieczna kamienica mieszcząca w Wroclawiu, Wrocław.
- Isenmann, E. 1988: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter, Stuttgart.
- Jan, L. 1988: Slavkov u Brna ve 13. století a vznik komendy řádu německých rytířů, Časopis Matice moravské 107, 265 - 279.
- 1990: Slavkov u Brna ve 14. a na počátku 15. století - rozmach a úpadek komendy řádu německých rytířů, Časopis Matice moravské 109, 39 - 58.
- 1997: Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojemsku, Časopis Matice moravské 116, 39 - 51.
- 1999a: Soudy, úřady a Morava ve 13. století. Několik kapitol z dějin správy země, zemského soudnictví a panovnické komory, disertační práce, Masarykova univerzita v Brně.
- 1999b: Vznik moravských provincií, in: Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám, Brno, 227 - 241.
- Jaroš, Z. 1995/96: K problematice jihlavského mincování 13. století, Folia numismatica 10 - 11, 37 - 44.
- Ježek, M. 1997: Hospodářský region středověkého města, in: Kubková, J. - Klápště, J. - Ježek, M. - Meduna, P. et al. (ed.), Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, Praha, 309 - 320.
- Jirásko, L. 1979: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 1979, 133 - 164.
- Kejř, J. 1969: Zwei Studien über die Anfänge der Städteverfassung in den böhmischen Ländern, Historica 16, 81 - 142.
- 1972: Burgus und burgensis in den böhmischen Ländern, in: Die Stadt in der europäischen Geschichte, Festschrift Edith Ennen, Bonn, 210 - 233.
- 1975: Die Anfänge der Stadtverfassung und des Stadtrechts in den böhmischen Ländern, in: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Sigmaringen, 438 - 439.
- 1976: Päpstliche Urkunden und Anfänge des Städtewesens in Böhmen und Mähren, Folia diplomatica 2, 52 - 63.
- 1979: Městské zřízení v českém státě ve 13. století, Československý časopis historický 27, 226 - 252.
- 1983: O nejstarší listině města Hodonína, Studie o rukopisech 22, 77 - 86.
- 1987: Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě, Právněhistorické studie 28, 9 - 41.
- 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha.
- Kerntke, W. 1987: Taverne und Markt, Frankfurt am Main - Bern - New York - Paris.
- Klaar, A. 1963: Siedlungstypen der österreichischen Donaustädten, in: Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert, Linz, 93 - 115.
- Klanica, Z. 1974: Mladohradištní pohřebiště v Hodoníně (okr. Hodonín), Přehled výzkumů 1973, 74.
- Klanicová, E. 1997: Pohořelice (okr. Břeclav), intravilán obce - vedle fary, Přehled výzkumů 1993 - 1994, 229 - 230.
- Klanicová, E. - Peška, J. 1996: Archeologický výzkum na náměstí T. G. Masaryka

- v Břeclavi (okr. Břeclav), Přehled výzkumů 1992, 74 - 75.
- Klápště, J. 1997: Das mittelalterliche Most und das Moster Land: Die Stadt und ihre Region, in: Kubková, J. - Klápště, J. - Ježek, M. - Meduna, P. et al. (ed.), Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi, Praha, 327 - 341.
- 1999: Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách, Archeologické rozhledy 51, 774 - 808.
- Klápště, J. - Velímský, T. 1978: Mostecké zemnice, Archaeologia historica 3, 121 - 129.
- Klápště, J. - Richter, M. - Velímský, T. 1996: Hausbau früher Lokationsstädte in Böhmen, in: Památky archeologické - Supplementum 6, 148 - 165.
- Klíma, B. 1995: Znojenská rotunda ve světle archeologických výzkumů, Brno.
- Kluge, B. 1979: Das mährische Münzwesen in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts, in: Denárová měna na Moravě, Sborník prací III. numismatického symposia 1979, Brno, 205 - 234.
- Knittler, H. 1991: Städtewesen, Handel und Gewerbe, in: Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246), Wien, 473 - 495.
- Kohoutek, J. 1996a: Nové poznatky o středověkém vývoji města Uherského Brodu, Archaeologia historica 21, 373 - 384.
- 1996b: Uherský Brod - Mariánské nám., NZ č. j. 59/96 v archivu ÚAPP Brno.
- Konečný, L. 1978: Emporové rotundy s válcovou věží, Umění 26, 385 - 413.
- 1985: Geneze města Znojma a typy předlokační aglomerace, Archaeologia historica 10, 153 - 161.
- 1986: Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977 - 78, Archaeologia historica 11, 329 - 358.
- 1988: K románské podobě a funkci kostela sv. Jana Křtitele v Jihlavě, in: Rodná země, 405 - 418.
- 1989: Znojenský karner, Jižní Morava 28, roč. 29, 103 - 114.
- 1996: Románský kostel sv. Petra a Pavla v Řezovicích, Brno.
- Kos, P. 1995: Modřice - kanalizace, NZ č. j. 93/95 v archivu ÚAPP Brno.
- Kouřil, P. - Wihoda, M. 1999: Die Rolle des Meilenrechts in der Genese der ältesten landesfürstlichen Burgen und Städte Böhmisches Schlesiens, Castrum Bene 6, Praha, 165 - 190.
- Kovárník, J. 1987: Terénní archeologický průzkum na Znojensku (okr. Znojmo), Přehled výzkumů 1985, 75 - 77.
- Kratinová, V. - Samek, B. - Stehlík, M. 1992: Telč. Historické město jižní Moravy, Praha.
- Kreitner, T. 1994: Archäologische Ausgrabungen im Salztadel von Stein an der Donau, Fundberichte aus Österreich 32 (1993), 302 - 310.
- 1996: Vorbericht über die archäologisch-bauhistorische Untersuchungen im Haus Berggasse 1, Stein an der Donau, Fundberichte aus Österreich 34 (1995), 353 - 366.
- Krejčíř, M. - Štrejn, Z. 1964: Historická topografie dolování stříbrné, olovené a měděné rudy v širším okolí Brna, Časopis Matice moravské (Sborník Matice moravské) 83, 260 - 268.
- Krejčík, T. 1986: Význam denárových ražeb olomouckých údělných knížat, Folia numismatica I, 23 - 26.
- 1997: Otázky kolem podivínské mincovny, in: Podivín, vlastivědný sborník jihomoravského města, Brno, 150 - 156.
- Křesadlo, K. 1999: Iglauer Berg - und Stadtrecht, in: Silberbergbau und Münzprägung in Iglau, Jihlava, 72 - 85.
- Kubeš, A. 1874: Dějepis města Třebíče, Třebíč.
- Kubinyi, A. 1990: Urbanisation in the east - central part of medieval Hungary, in: Towns in medieval Hungary, ed. L. Gerevich, Budapest, 103 - 149.
- Kuča, K. 1996, 1997, 1998: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I - III, Praha.
- Kučera, J. 1902: Zprávy o předhistorických nálezech z okolí Uh. Brodu, Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci 75/76, 83 - 98.
- Kučerovská, T. 1977: Platby poddaného obyvatelstva v období raného a počátků vrcholného feudalismu, Archaeologia historica 2, 291 - 298.
- Küchler, W. 1964: Das Bannmeilenrecht, Würzburg.
- Le Goff, J. 1991: Kultura středověké Evropy, Praha.
- Lechner, K. 1902 (ed.): Die ältesten Belehnungs- und Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz, Brünn.

- Levy, L. 1929: Die ältesten Grabsteine in Mähren, in: Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart, ed. H. Gold, Brünn, 23 - 29.
- Líbal, D. - Muk, J. 1996: Staré Město pražské, Praha.
- Loskotová, I. - Procházka, R. 1996: Keramik von Brno (Brünn) des 12./13. Jahrhunderts, Právěk NŘ 6, 199 - 228.
- Ludvíkovský, J. (ed.) 1964: Chronica domus Saren-sis, Brno.
- Madaj, M. 1998: Přehled archeologických výzkumů středověkých klášterů na Moravě do roku 1995, Právěk NŘ 8, 263 - 276.
- Malík, P. - Peška, M. 1995: Soubor časně novověké keramiky z Moravského Krumlova, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 43, E 39, 1994, 93 - 111.
- Marek, J. 1960: Lidnatost Brna v 14. až 16. století, Brno v minulosti a dnes 2, 125 - 147.
- 1961: Areál středověkých měst, Časopis Matice moravské 80, 227 - 237.
- Masařík, Z. 1966: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache Süd- und Mittelmährens, Brno.
- Matějčková, A. 1998: Modřice - Rosická stavební společnost 1997, NZ č. j. 93/98 v archivu ÚAPP Brno.
- 2000: Brno (k.ú. Štýřice, okr. Brno-město): Vídeňská ulice, Konvent Milosrdných bratří, Přehled výzkumů 41 (1999), 153.
- Mencl, V. 1953: Měšťanský dům českého středověku, Zprávy památkové péče 13, 161 - 192.
- Mendl, B. (ed.) 1935: Knihy počtů města Brna, Brno.
- Merta, D. 1999a: Brno (okr. Brno-město), Rašínova ul. č. 4, parc. č. 185, Přehled výzkumů 40 (1997 - 1998), 301 - 306.
- 1999b: Brno (okr. Brno-město), Starobrněnská ul.č. 2 - 4, 6, 8, parc. č. 448, 452, 453, Přehled výzkumů 40 (1997 - 1998), 306 - 309.
- v tisku: K počátkům kamenné architektury v Brně, Archaia I.
- Merta, D. - Peška, M. - Procházka, R. - Sadílek, J. 2000: Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 1999, Přehled výzkumů 41 (1999), 35 - 61.
- Měřinský, Z. 1977: Několik poznámek k počátkům města Jihlavy, Středověká archeologie a studium počátku měst, Praha, 122 - 128.
- 1980: Středověké pohřebiště v Modřicích (okr. Brno-venkov), Přehled výzkumů 1977, 87.
- 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiště a hrady), Archaeologia historica 6, 147 - 197.
- 1984: Středověké Modřice ve světle archeologických nálezů, Vlastivědný věstník moravský 36, 355 - 359.
- 1985: Archeologická topografie katastrálních obcí v oblasti vodního díla Nové Mlýny, Jižní Morava 21, 205 - 220.
- 1986: Doba slovanská, in: Koštuřík, P. - Kovárník, J. - Měřinský, Z. - Oliva, M.: Právěk Třebíčska, Brno - Třebíč, 147 - 171.
- 1993a: Celkový vývoj osídlení brněnské oblasti do vzniku institucionálního města (problémy a perspektivy dalšího výzkumu), Brno v minulosti a dnes 11, 15 - 22.
- 1993b: Otázky kolonizace a interetnických vztahů na jižní Moravě, Archaeologia historica 18, 99 - 118.
- 1995: Úvodem - Brno mezi léty 1091 - 1243, Brno v minulosti a dnes 13, 9 - 22.
- 1997a: Hrad Spytihněv v souvislostech moravského vývoje 11. a 12. století a otázka existence údělu Břetislavova syna Spytihněva na Moravě, Časopis Matice moravské 116, 19 - 37.
- 1997b: Moravské Budějovice a okolí v pravěku a raném středověku. Středověké město, in: Fišer, R. - Nováčková, E. (ed.), Dějiny Moravských Budějovic, Třebíč, 11 - 66.
- 1997c: Od připojení Moravy v rámec českého státu do válek husitských, in: Nekuda, V. (red.), Vlastivěda moravská, Moravskobudějovicko, Jemnicko, Brno, 151 - 239.
- Měřinský, Z. - Nekuda, R. 1997: Fortifikationen der südmährischen Städte, in: Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt, Köln - Weimar - Bonn, 203 - 209.
- Měřinský, Z. - Unger, J. 1987: Zaniklá ves Koválov u Žabčic (archeologické nálezy), Mikulov.
- Měřinský, Z. - Zumpfe, E. 1995: Mittelalterliche Städte in Südmähren und ihre Beziehungen zu mittelalterlichen Städten im niederösterreichischen Raum nördlich der Donau, Archaeologia historica 20, 181 - 185.
- 1997: Jihomoravská a dolnorakouská města, jejich místo v kulturním vývoji a odraz v hmotné kultuře, Archaeologia historica 22, 145 - 158.
- 1998: Obchodní cesty na jižní Moravě a v Dolním Rakousku do doby vrcholného středověku, Archaeologia historica 23, 173 - 181.

- Mezník, J. 1984: Města, městečka a vesnice na Brněnsku ve 14. a 15. století, Časopis Matice moravské 103, 101 – 127 (práce vyšla pod jménem F. Matějka).
- 1999: Vlastníci a držitelé hradů a měst na Moravě 1350 – 1410, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university C 45, 51 – 64.
- Mezník, J. - Sulitková, L. 1993: Hlavní tendence národnostního vývoje českých a moravských měst ve středověku, in: Národnostní problémy v historii měst, Prostějov, 43 - 49.
- Michna, P. 1970: Vzájemný vztah pecí chlebových a pecí vyhřívacích na staroslovanských a raně středověkých sídlišťích, in: Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů oblastních a městských muzeí se zvláštním zřetelem k problematice historické archeologie na Moravě, konané v Mikulově 11. - 12. března 1970, příloha Vlastivědného věstníku moravského 22, č. 3, 68 - 81.
- 1988: K poznání zahloubených obydlí velké kolonizace, in: Rodná země, Brno, 222 - 284.
- 1995: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1994, Vlastivědný věstník moravský 47, 422 - 432.
- Moš, P. 1998: Vznik a počátky města Pohořelic ve světle archeologických a písemných pramenů, bakalářská diplomní práce, Slezská univerzita v Opavě, Brno.
- Możdloch, S. 1990: Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku, Studium archeologiczne, Wrocław - Warszawa - Kraków.
- Muk, J. 1978: Přínos stavebně historického a archeologického výzkumu Mostu k dějinám městského domu, Archaeologia historica 3, 165 - 169.
- 1988 - 1991: Středověký městský dům ve výsledcích stavebně historického průzkumu, Husitský Tábor 10, 87 - 106.
- Nekuda, R. 1989: Keramika z prostoru znojemského hradu, Časopis Moravského muzea 74 B, vědy společenské, 137 - 159.
- Novotný, B. 1959: Výzkum základů kostela sv. Trojice v Mor. Krumlově, Přehled výzkumů 1958, 99.
- 1977: Počátky raně středověkého osídlení v prostoru Mikulova na Moravě, Archaeologia historica 2, 211 - 219.
- 1979: Význam ostruh, podkov a udidel z hradiska Vysoká zahrada - castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě, Archaeologia historica 4, 287 - 294.
- 1981: Archeologický výzkum hradu Rokytná na Moravě z 11. až poloviny 12. století, jeho hradecký obvod a románský dvorec Řeznovice, Archaeologia historica 6, 221 - 236.
- 1982: Funde mittelalterlicher handwerklicher Erzeugnisse aus Iglau (Mähren) von der 2. Hälfte des 13. bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts, Wien.
- 1986: Staré obchodní cesty v Čechách a na Moravě ve světle nálezů mincí z 10. až 13. století a jejich vztahy k archeologickým a písemným pramenům, in: Denárová měna na Moravě, sborník prací z III. numismatického symposia 1979, 98 - 183.
- Novotný, J. 1985: Trhové vsi na Moravě (jejich archeologický obraz v nálezech ze Starého Města), diplomová práce na filozofické fakultě UJEP Brno.
- Nový, R. 1971: Hospodářský region Prahy na přelomu 14. a 15. století, Československý časopis historický 19, 397 - 418.
- 1991: Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století, Studia mediaevalia Pragensia II, 125 - 146.
- Obšusta, P. 1999a: Archeologické výzkumy středověkého města Třebíče, Přehled výzkumů 40 (1997 – 1998), 135 - 142.
- 1999b: Třebíč, Karlovo nám. č. 25, NZ. č. j. 23/99 v archivu společnosti Archaia.
- 2000: Třebíč (okr. Třebíč), Karlovo nám 25, parcela č. 67, Přehled výzkumů 41 (1999), 188 - 193.
- Ohler, N. 1993: Reisen im Mittelalter, München - Zürich.
- Opravil, E. 1976: Archeobotanické nálezy z městského jádra Uherského Brodu, Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 3, Brno.
- Pánek, I. - Hladík, Č. 1968: Denár a hřivna v českých pramenech do r. 1222, Numismatický sborník 10, 79 - 112.
- Parádi, N. 1979: Die Keller und Öffnen der mittelalterlichen Ortschaft Sárvally, Archeologiai Ertesítő 106, 65 - 66.
- Pavelčík, J. 1971: Středověké jímky v Uherském Brodu (okr. Uh. Hradiště), Přehled výzkumů 1970, 63 - 64.
- 1972: Město v pravěku, in: Zemek, M. (red.), Uherský Brod, minulost a současnost slováckého města, Uherský Brod, 17 - 40.
- 1981: Středověké nálezy z Uherského Brodu (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1979, 59 - 60.

- Pfrommer, J. 1995: Spuren im Boden. Archäologische Erkenntnisse über das Alltagsleben im mittelalterlichen Laufen, in: 700 Jahre Stadt Laufen, Basel, 65 - 78.
- Piekalski, J. 1996: Alte und neue Holzbauten in den mittelalterlichen Rechtsstädten Schlesiens, in: Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické - Supplementum 6, Praha, 101 - 115.
- 1999: Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wcześniejszych miast, Wrocław.
- Plaček, M. 1984: Zvláštnosti sídlištního vývoje Strážnice, Veselí n. Mor. a Uherského Ostrohu, Urbes medii aevi - Investigationes archaeologicae, 53 - 64.
- 1991: Hrady v povodí Jihlavy a Rokytné, Vlastivědný věstník moravský 43, 145 - 158.
 - 1996: Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku, Praha.
 - 1997: Hrady v hrazených moravských městech, Archaeologia historica 22, 199 - 215.
- Plessl, E. 1993: Die Gründung und Entwicklung der mittelalterlichen Städten im Waldviertel, Siedlungsforschung, Archäologie - Geschichte - Geographie 11, 201 - 217.
- Poláček, L. 1989: Příspěvek k poznání počátků Moravských Budějovic, Vlastivědný věstník moravský 41, 205 - 221.
- 1990a: Nové středověké nálezy z Třebíče (okr. Třebíč), Přehled výzkumů 1987, 79 - 80.
 - 1990b: Zjišťovací práce u kaple sv. Anny v Moravských Budějovicích (okr. Třebíč), Přehled výzkumů 1987, 78 - 79.
 - 1991: Archäologische Grabung und neue Lesefunde in Moravské Budějovice (Bez. Třebíč), Přehled výzkumů 1988, 55 - 56.
 - 1993a: Další doklady hradištního osídlení Třebíče (okr. Třebíč), Přehled výzkumů 1989, 92.
 - 1993b: Pokračování výzkumu na nádvoří zámku v Moravských Budějovicích v roce 1989 (okr. Třebíč), Přehled výzkumů 1989, 92 - 94.
 - 1993c: Povrchový průzkum a terénní výzkum lokalit jihozápadní Moravy v letech 1990 - 1991, Přehled výzkumů 1991, 112 - 117.
- Pošvář, J. 1956: K dějinám městského stavebního práva v Čechách a na Moravě do počátku 19. století, Právněhistorické studie 2, 176 - 193.
- 1970: Moravské mincovny, Brno.
- Poullík, J. 1948 - 1950: Jižní Morava - země dávných Slovanů, Brno.
- Procházka, R. 1983: Zemědělské zázemí a potravinářská řemesla v Uherském Hradišti ve 13. - 14. stol., Archaeologia historica 8, 109 - 118.
- 1984a: Předběžná zpráva o záchranném výzkumu v Uherském Brodě v roce 1982, Studia Comeniana et historica 28/XIV, 147 - 149.
 - 1984b: Záchranný výzkum mladohradištního hradiska v Moravském Krumlově - Rokytné (okr. Znojmo), Přehled výzkumů 1983, 51.
 - 1985: Archeologie k počátkům jihomoravských měst, Archaeologia historica 10, 133 - 142.
 - 1987: Další zjištění ke středověkému osídlení Uherského Brodu (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1984, 62.
 - 1988: Archeologické prameny ke středověkému Brnu (Z nových výzkumů 1983 - 1987), Archaeologia historica 13, 83 - 95.
 - 1991a: Brüner Keramik des 13. und der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts und die Frage ihrer auswärtigen Beziehungen, XX. mikulovské symposium 1990, 233 - 246.
 - 1991b: K charakteristice sídelního vývoje Brna do počátku vrcholného středověku, Miasto zachodniosłowiańskie w XI-XII wieku. Społeczeństwo-kultura, Wrocław - Warszawa - Kraków, 119 - 144.
 - 1993a: Archeologie k počátkům středověkého města Brna, Brno v minulosti a dnes 11, 29 - 53.
 - 1993b: K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11. - 12. století na Moravě, in: Lokalne osrodki wladzy państwowej w XI - XII wieku w Europie śródkowo-wschodniej, Wrocław, 109 - 141.
 - 1994: Uherský Brod, Mariánské nám. 15, NZ č. j. 61/94 v archivu ÚAPP Brno.
 - 1996a: Die älteste Besiedlung des Petersberges in Brno und die Frage der Stadtentstehung, Kwartalnik historii kultury materialnej 44, 19 - 30.
 - 1996b: Sledování plynofikace Telče v r. 1992 (okr. Jihlava), Přehled výzkumů 1992, 72 - 73.
 - 1996c: Zur Frage der ältesten Bebauung in den südmährischen Städten, in: Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa, Památky archeologické - Supplementum 6, 120 - 141.
 - 1997: Telč (okr. Jihlava), nám. Zachariáše z Hradce, Přehled výzkumů 1993, 240 - 241.
 - 1999a: Archeologické výzkumy mendikantských klášterů v Brně, Pravěk NŘ 8/1998, 277 - 296.

- 1999b: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody č. 93, Přehled výzkumů 1997 - 1998, 346 - 347.
- 1999c: Modřice (okr. Brno-venkov), nám. Svobody, ulice Benešova, parc. č. 411, 412, Přehled výzkumů 1997 - 1998, 347 - 348.
- 2000a: Moravský Krumlov (okr. Znojmo), ulice Palackého č. p. 81, Přehled výzkumů 41 (1999), 174 - 175.
- 2000b: Znojmo, Václavské nám 1, NZ č. j. v archivu brněnského pracoviště společnosti Archaia.
- 2000c: Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech), Brno a jeho region, *Mediaevalia archaeologica* 2, 7 - 158.
- Procházka, R. - Loskotová, I. 1995: Brněnské zemnice, Brno v minulosti a dnes 13, 112 - 149.
- 1999: K topografii předlokačního osídlení brněnského historického jádra, *Archaeologia historica* 24, 169 - 188.
- Procházka, R. - Snášil, R. 1984: Hlavní rysy lokační zástavby Uherského Hradiště ve 2. polovině 13. století, *Urbes mediaevali*, Praha, 43 - 52.
- Procházka, R. - Sulítková, L. 1984: Uherské Hradiště v 13. - 15. století. Sociálně-ekonomická struktura, topografie, Uherské Hradiště.
- Procházka, R. - Štrof, A. 1983: Příspěvek k osídlení Bořitova a Černé Hory na Blanensku, *Vlastivědný věstník moravský* 35, 46 - 58.
- Radoměský, P. 1952: Peníze Kosmova věku (1050 - 1125), *Numismatický časopis československý* 21, 7 - 138.
- RBM: Erben K. J., Emler, J., Mendl, B., Linhartová, M., Spěvák, J. (edd.), *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I ss.*, Pragae 1855 ss.
- Richter, M. 1974: Archeologický výzkum a otázky nejstarší sídlištní topografie Žďáru nad Sázavou, in: Bartušek, A. et. al.: *Dějiny Žďáru nad Sázavou III*, Brno - Žďár nad Sázavou, 231 - 240.
- 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, *Archeologické rozhledy* 27, 245 - 258.
- 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera, Praha.
- 1994: Hrnčířská pec ze Starého Mýta, *Mediaevalia archaeologica Bohemica* 1993, Památky archeologické, Supplementum 2, 145 - 157.
- Richter, V. 1957: Rokytnice a Rokytná, Sborník prací filozofické fakulty brněnské university F 1, 17 - 27.
- 1970: Vyšetření, jak vznikala některá moravská města, Brno v minulosti a dnes 9, 137 - 149.
- Richter, V. - Samek, B. - Stehlík, M. 1966: Znojmo, Praha.
- Richter, V. - Krsek, I. - Stehlík, M. - Zemek, M. 1971: Mikulov, Brno.
- Roper, D. C. 1979: The method and theory of site catchment analysis: a review, in: Schiffer, M. B. (ed.), *Advances in archaeological method and theory* 2, 119 - 140.
- Samek, B. 1993: Věžové domy v Brně, Brno v minulosti a dnes 11, 104 - 118.
- 1994, 1999: Umělecké památky Moravy a Slezska I, 2, Praha.
- Sameš, Č. 1935: Z historie třebíčského vaření piva, Třebíč.
- Sedláček, A. 1923: Paměti a doklady o staročeských mírách a vahách, Praha.
- Sejbal, J. 1966: K chronologii moravských ražeb 13. století, Sborník z I. numismatického symposia I/1964, 78 - 84.
- 1976: K základním otázkám vzniku moravských ražeb 13. století, Sborník II. numismatického symposia 1969, Brno, 55 - 68.
- 1979: Dějiny peněz na Moravě, Brno.
- 1997: Základy peněžního vývoje, Brno.
- Scherrer, P. 1992: Stadtarchäologie in St. Pölten (NÖ) - erste Ergebnisse und offene Fragen, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 8, 183 - 218.
- Schünemann, K. 1929: Die Entstehung des Städtewesens in Südsteuropa I, Breslau.
- Schwarz, E. 1961: Die Volkstumsverhältnisse in den Städten Böhmens und Mährens vor den Hussitenkriegen, *Bohemia* 2, 27 - 111.
- 1966: Volkstums-geschichte der Sudetenländer II, Mähren-Schlesien, München.
- Siklósi, G. 1994: Die ethnischen Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft, *Archaeologia historica* 19, 337 - 346.
- Skutil, J. 1997: Kosmovy zprávy o Podivínu a o moravském biskupství 11. století, in: Podivín, *Vlastivědný sborník jihomoravského města, Brno*, 96 - 103.

- Sloschek, E. 1934: Ein Beitrag zum Codex diplomaticus Moraviae, Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 36, 41 - 44.
- 1937: Geschichte der Stadt Mährisch Kromau, Mährisch Kromau - Znaim.
- Smetana, J. 1995: Proměny struktury městské sítě na severu Čech do 15. století, *Archaeologia historica* 20, 23 - 34.
- Smetánka, Z. 1992: Legenda o Ostojovi, Praha.
- Snášil, R. 1978: Záchranný výzkum v Uherském Hradišti - Starém Městě, *Přehled výzkumů* 1976, 79 - 80.
- 1979: Záchranný výzkum středověkého Starého Města, *Archaeologia historica* 4, 73 - 75.
- 1980: Výroba vápna v trhové vsi Veligradu, Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, Brno, 9 - 17.
- 1982: Hrnčářská pec z trhové vsi Veligradu, Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami, Brno, 3 - 24.
- 1983: Přínos archeologických dokladů specializovaných řemesel pro poznání ekonomiky Uherskohradištska za feudalismu, *Archaeologia historica* 8, 95 - 107.
- Snášil, R. - Procházka, R. 1980: Záchranný výzkum v Uherském Hradišti - Starém Městě, *Přehled výzkumů* 1978, 52 - 53.
- Staňa, Č. 1993: Pustiměřský hrad, *Archaeologia historica* 17, 181 - 197.
- Staník, I. - Žuffová, J. 1995: Počiatky urbanizmu mesta Trnava, *Archaeologia historica* 20, 285 - 293.
- Strahm, H. 1945: Die Area in den Städten, Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 3, 22 - 61.
- Sulitková, L. 1984a: Národnostní struktura moravských měst v středověku se zvláštním zřetelom na královská města, *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*, 255 - 266.
- 1984b: Řemesla v Brně ve středověku, *Časopis Matice moravské* 103, 64 - 83.
- 1993: Brno v listinách do počátku institucionálního města, *Brno v minulosti a dnes* 11, 54 - 65.
- 1995: Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století, *Brno v minulosti a dnes* 13, 46 - 64.
- Sviták, Z. 1995: Několik poznámek k průběhu komunikací v regionu brněnské aglomerace do vzniku středověkého města, *Brno v minulosti a dnes* 13, 186 - 205.
- Székely, G. 1964: Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe - XVIe siècles, *Annales Universitatis Budapestianae* 6, 2 - 19.
- Šebánek, J. 1966: Několik zpráv o mincovních a měnových poměrech v českých zemích v 13. století ve světle diplomatickém, *Sborník z I. numismatického symposia I/1964*, 84 - 91.
- Šebánek, J. - Dušková, S. 1963: Listina v českém státě doby Václava I., *Rozpravy Československé akademie věd* 10, roč. 73, řada společenských věd, Praha.
- Šedo, O. 1996: Podivín, vodovod v jihozápadní části města, *NZ č. j. 63/96* v archivu ÚAPP Brno.
- Šikulová, V. 1958: Mladohradištní pohřebiště na Moravě, *Pravěk východní Moravy* I, 88 - 162.
- Šmerda, J. 1996: Denáry české a moravské. Katalog mincí českého státu od X. do počátku XIII. století, Brno.
- Štarha, I. 1966: Okruh brněnského městského práva v době předbělohorské, *Brno v minulosti a dnes* 8, 172 - 188.
- 1969: Okruh znojemského městského práva, *Jižní Morava* 5, 84 - 89.
- 1983: Okruh brněnského městského práva, in: *Brno mezi městy střední Evropy*, Brno, 158 - 165.
- 1997: Podivínský hrdelní soud, in: *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města*, Brno, 162 - 183.
- Švábenský, M. 1979: Město do válek českouherských, in: *Hodonín. Minulost a socialistická přítomnost města*, Brno, 29 - 62.
- 1981: Nejstarší doklad existence Kroměříže a Prostějova jako měst? Též k délce míle v polovině 13. století, *Vlastivědný věstník moravský* 33, 81 - 83.
- 1993: Osudy města Brna do roku 1243, *Brno v minulosti a dnes* 11, 223 - 266.
- 1994: K hospodářským dějinám Brna v období 1243 - 1411, *Brno v minulosti a dnes* 12, 177 - 251.
- 1995: K dějinám Brna v letech 1243 - 1411, *Brno v minulosti a dnes* 13, 261 - 337.
- 1997: Počátky města Podivína a listina krále Václava II. z r. 1297, in: *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města*, Brno, 139 - 149.
- Tomas, J. 1967: Počátky města Litoměřic, *Sborník severočeského muzea - Historia* 5, 15 - 64.
- 1979a: Města v severozápadních Čechách ve 13. století, *Hospodářské dějiny* 4, 69 - 132.

- 1979b: Litoměřický městský region ve středověku, Ústecký sborník historický 1979, 61 - 82.
- 1983: Řemeslníci 11. - 13. století v českých zemích v písemných pramenech, *Archaeologia historica* 8, 73 - 84.
- 1985: Počátky města Litoměřic II/2, Ústecký sborník historický, 31 - 90.
- 1987: Poznámky ke vzniku Znojma a Brna, XVI. mikulovské sympozium 1986, 225 - 230.
- Turnwald, K. 1966: Zu den Problemen des Rakvicer Münzschatzes, Sborník z I. numismatického symposia I/1964, Brno, 68 - 72.
- Uhlíř, J. 1977: Od založení benediktinského kláštera k počátkům města (1101 - 1250). Město a klášter v období vrcholného feudalismu (1250 - 1420), in: Fišer, R. - Nováčková, E. - Sejbal, J. - Uhlíř, J., Třebíč, dějiny města I., Třebíč, 13 - 43.
- Unger, J. 1984: Základní horizonty keramiky dvanáctého až patnáctého století na soutoku Jihlavy a Svratky, *Archeologické rozhledy* 36, 288 - 295.
- 1996: Pohořelice - kostel, NZ č. j. 57/96 v archivu ÚAPP Brno.
- 1997a: Hledání podivínského hradu, in: Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města, Brno, 124 - 135.
- 1997b: Pohořelice, sportovní hala, NZ č. j. 1/97 v archivu ÚAPP Brno.
- 1998a: Na stopě biskupského hradu v Modřicích, *Jižní Morava* 34/37, 247 - 250.
- 1998b: Pohořelice, kostel, NZ č. j. 42/99 v archivu ÚAPP Brno.
- Untermann, M. 1993: Der steinerne Wohnbau in Südwestdeutschland, in: *Stadtluft, Hirserebrei und Bettelmönch*, Stuttgart, 225 - 239.
- Velímský, T. 1989: K problematice počátků českých měst - prostorový vývoj a nejstarší zástavba, *Archaeologia historica* 14, 67 - 93.
- 1995: Die präurbanen Zentren in Nordwestböhmen auf dem Wege zur Stadt, in: *Burg - Burgstadt - Stadt. Zur Genese mittelalterlichen nichtagrarischen Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin, 241 - 254.
- Verbík, A. 1981: Středověké město, in: Verbík, A. - Zemek, M. (ed.): *Uherské Hradiště, dějiny města*, Brno, 82 - 125.
- Vermouzek, R. 1974: Měnská cesta, *Jižní Morava* 10, 143 - 149.
- 1982: Mikulovská cesta, *Jižní Morava* 18, sv. 21, 86 - 102.
- Vičar, O. 1965: Místopis Brna v polovici 14. století (prostor uvnitř městských hradeb), Brno v minulosti a dnes 7, 242 - 291.
- 1966: Místopis Brna v polovici 14. století (předměstí), Brno v minulosti a dnes 8, 226 - 273.
- 1969: Středověké městské parcelace, *Zprávy památkové péče* 29, 35 - 38.
- Vitula, P. 1995a: Slavkov u Brna, Palackého nám. 1994, rekonstrukce kanalizace, NZ č. j. 73/95 v archivu ÚAPP Brno.
- 1995b: Slavkov u Brna, Palackého nám. 1994, - Telecom - kabelovod, NZ č. j. 9/95 v archivu ÚAPP Brno.
- 1997: Uherský Brod (okr. Uherské Hradiště), Mariánské náměstí 13, *Přehled výzkumů* 1993 - 1994, 249.
- 1999: Slavkov u Brna (okr. Vyškov), Palackého nám., *Přehled výzkumů* 1995 - 1996, 459.
- Vojtíšek, V. 1953a: Bratislavské „burgum“. K otázce počátků československých měst, in: *Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška*, Praha, 409 - 425.
- 1953b: K otázce historické ceny zakládací listiny hodonínské, in: *Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška*, Praha, 300 - 310.
- Vošahlík, A. 1981: K počátkům stavebního vývoje měšťanských domů v Jihlavě, *Památky a příroda* 8, 449 - 470.
- Wagstaff, M., 1988: The Tenta Catchment. Resource Exploitation in Neolithic Cyprus. In: Bintliff, J. - Davidson, D. A. - Grant, E. G. (eds.), *Conceptual issues in environmental archaeology*, Edinburgh, 65 - 71.
- Weizsäcker, W. 1937: Eindringen und Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Böhmen und Mähren, *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 1, 95 - 109.
- 1953: Wien und Brünn in der Stadtrechtsgeschichte, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 70, 125 - 158.
- Wihoda, M. 1998: Causa Podivín, *Časopis Matice moravské* 117, 279 - 291.
- 1999a: Geneze městského zřízení na Moravě jako zakladatelské dílo markraběte Vladislava Jindřicha? *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university* C 45, 21 - 35.
- 1999b: Vznik moravského markrabství, *Český časopis historický* 97, 453 - 475.
- Zatloukal, R. 1996: Nález dvou středověkých pecí typu hypocaustum v minoritském klášteře v Jihlavě, in: *Vlastivědný sborník Vysočiny, oddíl věd společenských* X, 11 - 34.

- 1998a: Nález keramiky z Dolních Rakous v městském hradě v Jemnici (okr. Třebíč), Vlastivědný věstník moravský 50, 290 - 302.
 - 1998b: Středověké hrnčířské pece z Jihlavy a okolí, Vlastivědný sborník Vysočiny 11, 27 - 44.
 - 1999: Zpráva o archeologickém výzkumu ve Žďáře nad Sázavou, trať Staré město, v letech 1996 až 1999, *Mediaevalia archaeologica* 1, 193 - 207.
 - 2000a: Brno (k. ú. Staré Brno, okr. Brno-město), *Přehled výzkumů* 41 (1999), 152.
 - 2000b: Forum cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou a jeho postavení v rámci podobných tržních útvarů 13. věku i osídlení regionu, diplomová práce, filozofická fakulta Masarykovy university v Brně - Ústav archeologie a muzeologie.
- Zatloukal, R. - Zimola, D. 1999: Bergmännische Kolonisierung der Iglauer Region aus archäologischer Sicht, in: *Silberbergbau und Münzprägung in Iglau, Jihlava*, 30 - 42.
- Zemek, M. 1972: *Moravsko - uherská hranice v 10. až 13. století*, Brno.
- Zemek, M. - Hosák, L. 1972: *Doba předhusitská*, in: Zemek, M. (red.), *Uherský Brod, minulost a současnost slováckého města*, Brno, 41 - 64.
- Zientara, B. 1975: *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, *Przegląd historyczny* 66, 349 - 367.
- Zimola, D. 1999a: *Archeologické výzkumy v Jihlavě*, *Vlastivědný sborník Vysočiny* 11, 1998, 3 - 25.
- 1999b: Telč (okr. Jihlava), nám. Zachariáše z Hradce č. 31, *Přehled výzkumů* 40 (1997 - 1998), 372 - 373.
- Zycha, A. 1914: *Über dem Ursprung der Städte in Böhmen*, Prag.
- Žemlička, J. 1978: *Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách*, *Československý časopis historický* 26, 559 - 586.
- 1990: *Přemysl Otakar I.*, Praha.
 - 1992: *Úvahy nad vznikem českých a moravských měst*, in: Polívka, M. - Svatoš, M. (ed): *Historia docet. Sborník prací k počtě šedesátých narozenin prof. PhDr. Ivana Hlaváčka, CSc.*, Praha, 549 - 559.
 - 1996: *Der Markt in der vorstaatlichen Periode*, in: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmitteleuropa*, *Památky archeologické - Supplementum* 6, 17 - 27.
 - 1997: *Čechy v době knížecí (1034 - 1198)*, Praha.
- 1998: "Právo nucené směny" při zakládání středověkých měst, *Český časopis historický* 96, 502 - 531.

Résumé:

Typisches Merkmal des heutigen Forschungsstandes des behandelten Themas stellt eine Ungleichmäßigkeit der Entwicklung unserer Kenntnisse, die meist aus den schriftlichen Quellen ausgehen. Die größte Aufmerksamkeit wurde immer den größeren Städten gewidmet, wie Brno (Brünn), Jihlava (Iglau), Znojmo (Znaim). Was es kleinere Städte betrifft, man bemerkt einen auffälligen Fortschritt der Forschung der Lokalitäten in der Umgebung von Brno (Ivančice, Jedovnice, Tišnov, Velká Bíteš), die systematisch verfolgt werden. Das Studium der anderen Städte hat mehr einen zeitweiligen als programmierten Charakter. Die Erkenntnis der ganzen Reihe kleineren Lokalitäten stagniert auf der Ebene der 70er Jahre oder einer noch älteren Zeit. Eine der Ursachen stellt die Tatsache vor, daß vor allem die weniger bedeutenden Städte verfügen für das 13. und teilweise auch 14. Jahrhundert über eine arme Quellenlage. Deswegen kann hier die Rolle der Archäologie hervortreten, die aber nur einen Teil der Fragen beantworten kann. Es handelt sich im Grundsatz um materielle Ausdrücke des Prozesses der Stadwerdung - vor allem die Lokations- und Vorlokationsbesiedlung, Entwicklung des Stadtgrundrisses, Parzellenbebauung, Fortifikation, Ausstattung des Haushaltes, Änderungen der Raumordnung, Behandlung des Mülls, Hygiene, als auch Änderungen des Naturmilieus. Archäologie kann aber keinesfalls die Rechtslage irgendeiner Anlage bestimmen, und das ist der Grund dafür, daß ihre Qualifizierung als „Stadt“ mit gewisser Stufe der Selbstverwaltung und des Zivilrechtes oft nur eine mehr oder weniger begründete Hypothese bleibt. Mit der Entwicklung der Rettungsgrabungen in der 90er Jahren vermehrten sich auch Forschungen in den südmährischen Städten, was aber keinesfalls zum gleichmäßigen Wachstum unserer Erkenntnis geführt hat. Neben der andauernden Kapazitätsschwierigkeiten spielt auch eine nicht erfreuliche Rolle die Tatsache, daß die Ergebnisse der Grabungen wegen der ganz anderen Fachrichtung der betreffenden Archäologen nicht der Öffentlichkeit übergeben werden. Es ist also nicht der ausdrückliche Unterschied zwischen der Städten wie Brno, Jihlava, im geringeren Maße auch Uherské Hradiště, Ivančice, Uherský Brod einerseits und den übrigen Anlagen andererseits überzusehen. Besonders schwer macht sich der ungenügende Forschungsstand von Znojmo fühlbar.

Die zwei Stiftsurkunden mit echtem Grund aus der 2. Hälfte des 11. Jahrhunderts (für das Kapitel in Stará Boleslav und das Kloster in Opatovice) erlauben uns anzunehmen, daß sich bei der mährischen Verwaltungsbürgen des 11. - 12. Jahr-

hundreds Märkte entwickelten, die man für den Bestandteil der Vorburgbesiedlung halten darf (allgemein Žemlička 1996). In verfolgter Gegend handelt es sich vor allem um Brno, Znojmo, Rokytná, Břeclav, Strachotín, Spytihněv, Bítov, Ivaň und möglicherweise auch Pravlov. Leider brachten bisherige Grabungen nur wenige Informationen über Vorburgssiedlungen in diesen Anlagen – Erkenntnisse aus Brno gestatten uns zu glauben, daß sie kleiner und weniger besiedelt waren als die Städte des 13. Jahrhunderts. Wesentlich weniger Angaben gibt es über andere Marktsiedlungen, die man z.B. bei den Grenzübergängen voraussetzt. Das älteste Marktdorf (vor 1063?) wird Slivnice erwähnt, die aber eher im engen Zusammenhang mit der Burg Podivín stehen konnte. Das zweitälteste Kyjov erwähnt eine Urkunde zwar schon in 1126, wahrscheinlicher erschien hier der Markt erst nach 1160 (Hrubý 1936). Als eine wichtige Tauschstelle dienten Tavernen, die sich auch in Dörfern ohne Markt befanden. Sie sind in Südmähren erst im 13. Jahrhundert belegt (Kulchov, Rajhrad). Die zunehmende Zahl der Informationen aus Böhmen deutet an, daß der Aufschwung der Märkte in der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts mit Lockerung und Verfall der Dienstorganisation, als auch mit den Bänden zwischen den Bewohnern der Agglomerationen, besonders Handwerkern, und dem landesherrlichen Verwaltungsapparat zusammenhängt (Tomas 1967; 1983). Generell kann man mit der Existenz der Wochen – , als auch Jahrmärkte rechnen, die oft am Festtag des Patrons der hiesigen Kirche stattfanden. Seit der Wende des 12./13. Jahrhunderts erlebt auch die Burgverfassung einen gründlichen Umbau, wobei manche zweitrangige Zentren eingehen (Spytihněv, Strachotín, Rokytná). Die größten Agglomerationen wie Brno und Znojmo wurden in institutionelle Städte umgestaltet. Der Großteil anderer Siedlungsgebilde, die früher oder später dasselbe Stadium erreichten, wurde aber in gewisser Entfernung von alten Burgen gegründet.

Die erste Periode der Stadtentstehung (bis 1253) verlief voll in der Regie des Königs oder selten des untergeordneten mährischen Markgrafen. In Südmähren erwachsen damals Znojmo, Brno, Hodonín und Jihlava. Bestritten bleibt Jemnice und eine Gruppe der Anlagen, deren Besiedlung und gewisse zentrale Funktionen bemerkte man schon seit des ersten Drittels des 13. Jahrhunderts. Eindeutig ist ihr städtisches Charakter erst im letzten Viertel desselben Jahrhunderts (Ivančice, Podivín) oder später bezeugt (Pohořelice, Velká Bíteš). Die zweite Periode fällt in die Zeit der letzten Přemysliden, vor allem des Přemysl Ottokars II., der aber direkt nur Uherské Hradiště und Uherský Brod nach 1253 gründete. Damals entwickelten sich aber mehrere Märkte und Städte unter der Oberhoheit verschiedenen Obrigkeiten, wobei der Adel allmählich Überlegenheit gewann (Mikulov, Moravský Krumlov). Spätestens damals wurde auch

Klostergründung Třebíč zur Stadt, die Stadtwerdung von Staré Město-Veligrad unterbrach die Gründung von Uherské Hradiště, etwas später (nach 1267) wurden auch Bewohner des Zisterziensermarktes Ždár – Staré město auf neue Stelle umgesiedelt. Das Prozeß der Verdichtung des regionalen Marknetzes setzte in der ganzen vorhussitischen Periode fort.

Die hervorragende Rolle in der Urbanisierung spielte die sg. äußere Kolonisation, die in Südmähren vor allem durch Deutsche aus dem österreichischen Donauraum getragen wurde. Der Großteil der Ankömmlinge kam etwa in 1210 – 1240 (Hosák 1967). Ihr Verdienst war das Aufnehmen des süddeutschen Stadtrechts von den Kommunitäten der Bürgern in den neuen Gründungen (syntetisch Kejř 1998). Das ältere Gästerecht ist zwar schriftlich nicht bezeugt, besonders in den alten Zentren, wo die neuen Ansiedler gewiße, wenn auch kurze Zeit rechtlich neben der heimischen Bevölkerung lebten, dürfen wir sie voraussetzen (Brno, Znojmo).

Bestinformiert sind wir über Stadtwerdung von **Brno**. Schon im 12. Jahrhundert verbreitet sich die slawische Besiedlung in den Südteil der späteren Stadt, unter die neue Petrikirche. Am Anfang des 13. Jahrhunderts erweitert sich das Areal in Norden durch Deutsche und Romanen und in 20-30er Jahren dürfen wir schon von einer Stadt sprechen – 1243 bekommt Brno das damals umfangreichste Privileg im böhmischen Königreich. Das erteilte Stadrecht wurde stark von babenbergischen Stadtrechte (Enns, Wien) beeinflusst. Dank der zahlreichen Ausgrabungen der letzten 17 Jahren sind wir jetzt ziemlich gut über die Parzellenbebauung, als auch manche Seiten des Alltagsleben, der Sachkultur, Hygiene, demographischen Verhältnisse informiert (Procházka 2000c). In **Znojmo** erfuhren wir dank der zwei Urkunden aus 1226 wertvolle Angaben von der Struktur der Vorburg an der Schwelle der Stadtentstehung. Es wurde von einer Gruppe der offenbar nicht ganz zusammengeschlossener Siedlungsgruppierungen gebildet, die teilweise „vicus“ genannt und von einer nationalgemischten Bevölkerung bewohnt wurden. Knapp vor 1226 tauschte der König seinen Besitz außer Znojmo für den Gut „Kulchov“ vom Kloster Louka aus , was ihm die Erweiterung des Areals und somit auch Stadtgründung ermöglichte (Konečný 1985; Jan 1997). In **Jihlava** bestätigten archäologische Ausgrabungen des letzten Jahrzehntes den Ausbau der Stadt „aus der wilden Wurzel“ dank Entdeckung der Silberlager um 1240. Viel weniger sind wir über ältere Siedlung Stará Jihlava nördlich der neuen Stadt informiert. In folgenden Jahren (etwa 1249 – 1290) wurde Jihlava mit Stadrecht und Bergrecht ausgestattet, im letztgenannten Bereich diente sie als Oberhof und Muster für andere Bergstädte (Zatloukal – Zimola 1999; Zimola 1999a). **Uherské Hradiště** entstand auf einer Morava-Flußinsel, die vorher nur bis etwa 900 – 950

besiedelt wurde. Gewisse Rechte behielt hier der Grundbesitzer, Velehrader Kloster, deswegen spricht man vom „Kondominium“. Außer der reichen Privilegienausstattung aus 1257 und 1258 ist die Anlage vor allem durch außerordentlich gut bewahrte Grundrisse der mehrteiligen, ebenerdigen Holzhäuser berühmt (Procházka 1996c).

Zum Unterschied von den frühen Gründungen in Nordmähren und im Tschechisch-Schlesien, die über frühe Privilegien verfügen (Uničov 1223, Opava 1224) und sogar teilweise gleich mit der Gründung Stadtrechte bekamen (Bruntál, Uničov 1213; Wihoda 1999a), vermißt die Reihe der gleichzeitig entstandenen südmährischen Anlagen ähnliche Leitfaden für ihre rechtliche Einordnung. Nichtsdestoweniger kann man glauben, daß z.B. Ivančice oder Podivín, die noch vor 1300 eindeutig als königliche Städte bezeugt sind, seit Anfang an gewisse rechtliche Voraussetzungen der Entstehung der institutionellen Stadt besaßen. Gewisse Verspätung der Kodifizierung des Stadtrechts der südmährischen Städte hängt wahrscheinlich auch mit der Lage in Österreich zusammen, wo sich das echte Stadtrecht erst in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts formiert und schriftlich vor 1250 vor allem den größeren Städten erteilt wurde (Gutkas 1977; Knittler 1991; Měřínský – Zumpfe 1995; 1997). Dazu kommt noch allmählicher Ausbau des Arealen von vielen Anlagen, deren z.B. wirtschaftliche Stärke nicht gleich nach der Gründung die Ebene der vollentwickelten königlichen Stadt zu erreichen ermöglichte. Das Aussehen von Ždár – Staré Město analogisch z.B. zu Staré Mýto bei Vysoké Mýto in Ostböhmen (Richter 1994; Zatloukal 1999) zeigt, daß sich im Anfangsstadium sich oft nur um eine sehr beschränkte Besiedlung mit paar Dutzend Häusern handelte. Andererseits Beispiele wie Třebíč oder Tišnov beweisen eine überraschend dichte Behausung schon in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts, womit sich diese Lokalitäten den bedeutenderen Städten wie Brno oder Jihlava nähern. Hier widerspiegelt sich verschiedene Gründe, die bisher weitaus nicht erhellt wurden – z.B. die Stufe der Entwicklung der landwirtschaftlichen Umgebung, Lage auf den Handelswegen, der Umfang der Freiheiten, bei den bedeutendsten Anlagen wie Brno zweifellos auch die traditionelle Zentralität des Ortes. Einen Sonderfall stellt die Bergstadt Jihlava dar.

Schon im 13. Jahrhundert entfalten sich in Südmähren Stadtrechtsfamilien mit Oberhöfen in Brno, Jihlava, Znojmo und immer etwas geheimnisvollem Měnin, einem zeitweiligen Konkurrenten von Brno. Alle gehen vom süddeutschen Recht aus, mehrere andere Einflüsse weist Iglauer Bergrecht auf. Nur Uherský Brod erhielt 1271 das Recht von Leobschütz in Schlesien (Hoffmann 1982; Štarha 1969; 1983).

Zu den äußeren Zeichen der Urbanisierung gehört die Bebauung, die in Parzellenblöcke, durch

Straßen und Plätze getrennt, geordnet wurde. Grundrisse der südmährischen Städte erfassen eine breite Skala von den ziemlich unregelmässigen Gebilden, die vor allem für manche kleinere, stufenweise wachsende Anlagen (Ivančice, Podivín, Pohořelice) typisch sind, bis zu orthogonalen Grundrissen der Gründungsstädte (Jihlava, Uherské Hradiště, Uherský Brod), über spezifische, individuelle Gebilde mit Merkmalen beider Grundtypen (Brno, Znojmo). Archäologische Forschung bewies das Übergewicht der Holz-Erde –Behausung auch in den bedeutendsten Städten tief ins 14. Jahrhundert. Der früheste Auftritt der Steinhäuser, meist mit einfachen, manchmal zweiteiligen Grundrissen kann man in Brno und Jihlava, vereinzelt auch in Uherské Hradiště, feststellen. Das Novum gegen der vorstädtischen Periode stellt die massenhafte Verbreitung der Keller dar, die zweifelsohne süddeutsche Ansiedler mitbrachten (Procházka 1996c). Selten kommen die Grubenhäuser mit einfachen Feuerstellen vor. Es gibt die Frage, ob es sich um das Beleg der Bewohnung oder nur Temperierung der Keller handelt (vor allem Ždár – Staré město). Schon in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts darf man die ersten Kloaken setzen, die auch eine Müllfunktion füllten. Vorerst trifft man sie neben den Abfallschichten, die sich nur in Uherské Hradiště ganzes Mittelalter halten, da hier spezifische hydrologische Verhältnisse den Aushub der Gruben beschränkten.

Nur die großen königlichen Städte bauten noch im 13. Jahrhundert eine Stadtbefestigung (Brno, Jihlava, wahrscheinlich auch Znojmo), aus dem Großteil der anderen Städte vermischen wir genauere Datierung der Stadtmauer (Měřínský – Nekuda 1997).

Schon die frühen, vor allem aber relativ größten Städte charakterisiert seit der 30. Jahren des 13. Jahrhunderts Anwesenheit der Mendikantenorden, Minoriten, Dominikaner und seltener Klarissinen (Brno, Znojmo, Jihlava, Uherský Brod). Nur hier konnte man diese Kommunitäten ernähren (Madaj 1998; Procházka 1999a).

Die besondere Aufmerksamkeit wurde der Region von Brno im Ausmaß von 3 langen Meilen (33,7 km) vom Zentrum gewidmet (ausführlicher Doležel 2000). Die Aufgabe der Vorlokationsagglomerationen bei den Mittelpunkten der Přemyslidischen Burgverwaltung scheint für die Geburt der ältesten Städte und Märkte verhältnismäßig unbedeutend zu sein, Ausnahmen stellt Brno und vielleicht auch Znojmo dar. Bis zur Hälfte des 13. Jahrhunderts darf man in untersuchter Region mit etwa 11 Siedlungen rechnen, die über gewisse Elemente der spätmittelalterlichen „institutionellen“ Stadtgemeinden verfügten, vor allem über das Marktrecht, daß das gründlichste Stadtrecht darstellt. Dichte dieser Siedlungen (1/375,3 km²) ist relativ groß. In äußerer Distanz 1 – 3 Meilen schloss das Zentrum allmählich ein Ring der urba-

nen Siedlungen um, die unmittelbar mit der Agglomeration von Brno verbunden wurden. Vor 1253 handelte es sich ohne Ausnahme besser um Stadt- oder Marktgründungen im Anfangsstadium. Einen Sonderfall stellte Měnin dar, das Städtchen nur 13,5 km südwestlich von Brno entfernt, das zum Mittelpunkt der selbständigen Stadtrechtsfamilie wurde, die 1350 der Markgraf aufhob und nach Brno ordnete (Štarha 1983; Hoffmann 1983). Aus den erwähnten Gebilden erwuchsen nur Ivančice und Pohořelice in reguläre markgräfliche Städte, andere blieben im Stadium kleiner Kammermärkte. Manche von ihnen gerieten noch vor der Hälfte des 13. Jahrhunderts in das Besitz der anderen Obrigkeiten (Velká Bíteš, Slavkov). Die Markzentren, die in der Gegend von Brno bis zum Ende der Regierung Wenzels II. entstanden, stellten das Rückgrat der zukünftigen Stadtnetz der Region dar, wobei die absolute Mehrheit dieser Anlagen befand sich im altbesiedelten Gebiet. In dieser Phase dominierte im Prozeß der Stadtwendung die Rolle des Landesherrn, andere Märkte gehörten den geistlichen Obrigkeiten.

Die entscheidende Phase der Stadtwendung in der Gegend von Brno scheint die 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts gewesen zu sein. Gerade damals kam es zum Abschluß der Grundausbau der ländlichen Siedlungsstruktur auch in nahen Hochebenen und zur Konsolidierung des Feudalbesitzes. In der Zeit nach der Hälfte des 13. Jahrhunderts setzten auch die qualitativen Änderungen der Siedlungsstruktur fort. In solcher Weise wurden Voraussetzungen einerseits für den Umbau der älteren Marktanlagen in wirkliche landesherrliche oder grundherrschaftliche Städte geschaffen, andererseits für den systematischen Ausbau der kleineren Märkte mit beschränkten Rechten, deren Entstehung durch primärwirtschaftliche Bedürfnisse der einzelnen Herrschaften und der allgemeinen Entwicklung der Feudalrente bedingt war. Größere Abstände der Markzentren in manchen Teilen der Region wurden vor allem durch lockere Besiedlung in Hochebenen beeinflusst, die Nähe des aus dem Gesichtspunkt der Konsumbedürfnisse sehr aktiven Brno konnte bedeutend die Entstehung der Märkte als einer Zwischenstufe zwischen diesem Zentralort und seinem Hinterland unterstützen, besonders wenn man im äußeren Ring zwischen 2 und 3 Meilen von Brno schon keine solche Dichte der mittelalterlichen Stadtgebilde antrifft. Vor allem Anlagen südlich von Brno (Dolní Kounice, Hustopeče, Ivančice, Pohořelice) füllten augenscheinlich im Bezug zum Zentrum die Aufgabe der Transitmärkte, die vor

allem Lebensmittel für die Regional- oder Fernhandel sammelten. Die Märkte von Brno vermittelten im Gegenteil den Ankauf der landwirtschaftlichen Produkte für Stadtgemeinden in weniger fruchtbaren Bezirken, für die die Sammlung z.B. des Getreides auf örtlichen Märkten nicht möglich wurde.

Zwischen 1253 und 1306 kamen in der Gegend von Brno weitere 16 Anlagen mit Merkmalen der Stadtverfassung. Im Einklang mit qualitativen Veränderungen und Verschiebungen in der Struktur der Grundherrschaft erschienen hier als aktivste Gruppe der Obrigkeiten einige Adelsgeschlechter, die damals einzelne kompakte Dominien in nahen Hochebenen im äußeren Bering der Region von Brno allmählich herausbildeten (Moravský Krumlov, Boskovice, Černá Hora). Es ergänzt sich auch das schon existierende Marktnetz in Händen der einzelnen Feudalherren. Zum Jahr 1306 gehörte der Großteil der Stadt- und Marktsiedlungen in der Gegend von Brno immer der Kirche. Hohe Stufe der Urbanisierung schon am Ende der Regierung der Přemysliden ragt besonders im Vergleich mit durchschnittlichen Angaben im Rahmen der tschechischen Länder hervor. Nach F. Hoffmann (1990; 1992) fällt am Ende des Mittelalters in Mähren auf eine Stadt oder einen Markt im Durchschnitt 112 km² und nach J. Smetana (1995) existierte nur in Böhmen am Ende der Přemysliden-Epoche eine solche Siedlung auf 332 km², vor Hussitenkriegen auf 116 km². In breiterer Gegend von Brno, das heißt auf der Fläche von 3 573,2 km², erreichte dieses Wert nur 137,4 km², in engerer Gegend bis 2 Meilen von Brno (1590,4 km²) nur 132,5 km². Die Region von Brno mit dreistufiger Hierarchie der Markzentren gehörte damals zu den am meisten urbanisierten Teilen der böhmischen Staates. Detaillierte Untersuchung des Hinterlandes der anderen königlichen Städte in Südmähren könnte ein interessantes Vergleichsmaterial bringen.

Gleich den übrigen Teilen des böhmischen Staates kann man die Entstehung und den Aufschwung der südmährischen Städte für einen Bestandteil des umwälzenden Geschehens des 13. Jahrhunderts halten, daß vielleicht die meist dynamische Periode in der älteren mitteleuropäische Geschichte darstellt. Damals gewann die historische Landschaft den Charakter, den sie bis zur neuzeitlichen Industrialisierung behielt, seitdem darf man von der Kontinuität der Siedlungsstruktur und von anderen Erscheinungen sprechen, die später die Bedingungen für Entstehung der jetzigen Gesellschaft schafften.